BIBLIOTHECA
SCRIPTORUM GRAECORUM ET ROMANORUM
EDITA CURANTE
CAROLO SCHENKL.

M. TULLI CICERONIS
LIBRI QUI AD REM PUBLICAM
ET
AD PHILOSOPHIAM SPECTANT

SCHOLARUM IN USUM

EDIDIT

THEODORUS SCHICHE.

VOL. X.

DE OFFICIIS.

LIBRI TRES.

LIPSIAE
SEMPTUS FECIT G. FREYTAG.
MDCCCLXXXV.

M. TULLI CICERONIS

DE OFFICIIS

LIBRI TRES.

SCHOLARUM IN USUM

EDIDIT

THEODORUS SCHICHE.

LIPSIAE

SUMPTUS FECIT G. FREYTAG.

MDCCCLXXXV.

PRAEFATIO.

Duo sunt codicum genera, quae ad Ciceronis de officiis libros recensendos ita possunt adhiberi, ut quae vera horum librorum fuerit forma cognoscamus. Quorum in altero numerandi sunt Bambergensis (B) saec. X., Herbipolitanus (H) s. Würzeburgensis saec. X., Bernensis (b) n. 391 saec. X., in quibus praeter casus, qui in libris describendis ubique versabantur, aut inscitia aut levitate librariorum peccatum est, aut quod ea, quae in communi horum librorum archetypo scripta fuerant, legere difficile erat, consulto autem Ciceronis verba non sunt mutata. Ad alterum genus pertinent Harleianus (L) n. 2716 saec. IX. exeunt. vel X., Palatinus (p) n. 1531 saec. XII., Bernensis (c) n. 104 saec. XIII., quorum in archetypo, ut verba Ciceronis redderentur elegantiora, rectiora, ad communem usum magis convenientia, permulta scribentis arbitrio mutata fuerunt. Illi igitur fere soli fide digni ad eorumque exemplum verba Ciceronis conformanda sunt. Reperiuntur tamen in deterioribus libris lectiones quaedam, quae et meliorum codicum apertis mendis subveniunt et eam prae se ferunt speciem, ut ad expolienda verba tradita eas excogitatas esse non putandum sit, praesertim cum nonnumquam etiam Nonii aut Lactantii testimonio confirmentur. Eiusmodi locis quin hi codices vera servaverint non est dubium. Quae autem ratio intercedat inter codices ut melius nunc videamus quam antea, Ernestus Popp Erlangensis effecit. Is enim libro quem scripsit „De Ciceronis de officiis librorum codicibus Bernensi 104 eique cognatis“ (dissert. inaug. Erlang. 1883) codicem *Harleianum* n. 2716 (L) ab Augusto Luchsio Londinii collatum

ex eodem fonte emanavisse demonstravit atque codicem Bernensem c et Palatinum p comparavitque diligentissime eas lectiones, quibus duo codicum genera inter se discrepant. Ac non modo hunc libellum benigne mihi misit, verum etiam, cum codicem Würzeburgensem (H) et Bernensem b denuo idque accuratissime contulisset, summa liberalitate has duas collationes una cum exemplo collationis Luchsianae a se descriptae usui meo concessit. Itaque si aliquot locis certius et rectius iudicare mihi licuit, quam adhuc iudicari potuit, hoc illius viri docti beneficio me debere grato animo profiteor. Grates etiam mihi sunt agendae ut Francisco Eyssenhardt, qui ex codice Ambrosiano eas Ciceronis de officiis librorum partes descripsit, quae a Baitero non sunt excussae (cf. ed. Turicens. p. 641), eaque collatione ut uterer benevole permisit, ita Paulo Schwenke, qui Hadoardi presbyteri excerptorum eam partem, quae ad Ciceronis de officiis libros pertinet, cum ab Enrico Narducci descriptam ipse cum Orelliana altera diligenter contulisset, mihi praebuit utendam. (De excerptis illis cf. quae Schwenke disseruit in annalibus qui appellantur: Jahresbericht über die Fortschritte der classischen Alterthumswissenschaft 1884 p. 75 sqq.).

Quibus librorum descriptionibus adhibitis ad certum iam de codice Ambrosiano (A) iudicium perveniri potuit. Eius enim summam esse cum codice Bernensi b convenientiam Baiterus adnotavit. Hi vero libri magis etiam inter se consentiunt, quam ex eorum descriptionibus iis, quae sunt apud Baiterum, colligi potuit. Eas enim sequenti saepius Ambrosiani lectionem a Bernensi b diversam videri necesse est, cum re vera sit eadem. Velut ad p. 646 v. 28 edit. Orell. alter. (= p. 7 v. 3 huius editionis) Baiterus adnotavit: „*agitatione* (litteris *ne* expunctis) A“; sed in b quoque est *agitatione*. Habet b ut A, quamquam de b Baiterus tacet: 649_{20} (10_{15}) *Thesaeo*, 660_{36} (22_{25}) *eaque* (pro *eoque*), 662_{24} (24_{17}) *eversari*, 664_{22} (26_{23}) *causae* (quod in b recentiore atramento correctum est in *causa*), 670_{2} (32_{31}) *acallicrantidam*, 672_{1} (35_{10}) *maxime in eo*, 676_{36} (40_{34}) *quatinus (ita quidem*, ut in b *i* superscriptum sit litterae *e*), 677_{4}

(41_4) *sermone*, ib. $_9$ ($_{10}$) *repperietur*, 738_{24} (110_{35}) *anienam*, 739_{15} (111_{19}) *aut mori* (supra lineam in b addita est littera *e*, ut esset *emori*), 741_{10} (113_{26}) *tribus* (pro *tribues*). Omissum est in b ut in A 659_{17} (21_1) *si habeas*, 667_{28} (30_{10}) *et* (post *docet*). Ut his locis multisque aliis cod. b a Baitero non satis accurate descriptus est, ita haud paucioribus de A accuratius referre debuit. Id vel ex paucis iis versibus apparet, qui et a Baitero et ab Eyssenhardtio describuntur (I 136, 137 et III 95). Hic solus commemorat in A 677_{10} (41_{11}) et 733_{24} (105_{14}), ut semper, scriptum esse *nichil* (b *nihil*), habere A, ut Poppio teste habet b, 677_{18} (41_{20}) *assunt*, ib. $_{19}$ ($_{22}$) *irrisione*, 733_{26} (105_{16}) *tetrum*, ib. *admitendum*, ib. $_{31}$ ($_{22}$) *p.* pro *publicam*. 733_{24} (105_{14}) vocis *Iphigeniam* litteram primam in *e* apparere Eyssenhardtius adnotat; videtur igitur principio *i* scriptum fuisse, quod in b legitur. Denique 733_{23} (105_{12}) pro *Agamemnon* in solo cod. b est *agamemnam*; in A extat *Agamemnon*, sed *non* in rasura scriptum esse Eyssenhardtius adnotavit, neglexit Baiterus. Ac prorsus fuit animadvertendum, quotiens in A vocabula quaedam aut litterae in margine aut supra lineam sunt addita, quotiensque praeterea aut commutatis litteris antea scriptis aut adhibitis rasuris novae positae sunt lectiones, quarum rerum Eyssenhardtius locuples est testis. Ne apud Baiterum quidem eiusmodi notationes omnino desunt; esse tamen quasdam omissas vel ultima duo quae modo posui exempla docent, quorum id, quod extremum est, maxime videtur notabile. Maximumque rasurarum numerum a Baitero esse neglectum eo intellegitur, quod is in tota sua codicis A collatione (quae pertinet ad 1547 versus editionis Or. alt.), quantum video, quinque locis earum facit mentionem, cum in pari verborum ambitu (II 24 *sunt intermissae* — III 95) Eyssenhardtius adnotaverit circiter septuaginta rasuras. Similis est ratio verborum vel litterarum supra lineam aut in margine additarum, cuius generis adnotationes in eis quas dixi horum librorum partibus aeque magnis Baiter[illegible] Eyssenhardtius plus quam octoginta. In hoc alter[illegible] [illegible]nere etiamsi apud illum aliquot loci sint num[illegible] [illegible]censione [illegible]citer

duas in A lectiones discernit, tamen universa ratio non multum immutatur. At nemo putabit, in ea tantum horum librorum parte, quam Eyssenhardtius contulit, totum hoc correctionum genus tam saepe esse adhibitum, sed concedendum, ex Baiteri utriusque codicis descriptione quae ratio inter eos intercedat cognosci non posse. Iam qui accuratas eas, quas saepius dixi, horum librorum descriptiones inter se comparat, sibi persuadeat necesse est codicis A eam quae nunc est speciem ita conformatam esse, ut, cum ex b descriptus esset, secundum aliud quod exemplum vel alia exempla passim emendaretur. Nam omnia menda codicis b, quae quidem non altera manu sublata sint, in A aut extant aut ante quam hic liber passim correctus est, extabant. Quae praeterea in A sunt menda, aut neglegentia aut arbitrio librarii orta sunt, aut ex aliis exemplis corrigendo illata. Argumento sunt et omnes loci, quos adhuc attuli, et quaevis horum librorum particula, per quam illi duo libri inter se conferantur, velut l. III c. 23 (§. 89—92), ubi hae sunt lectiones horum codicum ab editione Orelliana altera (p. 731$_{30}$—732$_{28}$) discrepantes: *quaestionum* b, *questionum* A; *non alter* b, *non alere* in rasura A; *utilitatẽ* b, *utilitate* A; *aequi nepraetio sipotius* b, *aequine pretiosi potius se potius,* sed *se potius* erasum A; *servoli* b, *ser̊li* A; *duc̃* b, *ducit* A; *naufragio* b, *naufraụgio* A; *quam si navigante* b, *quam si navigantem* A; *perventum sit* b A; pro *eique*: *&que* b, *&ii* (*ii* in ras.) A (!); *sibi neuter rapiat* b A; *rei p. causa* b A; pro *micando: medicando* b, *dimicando* (*dimi* in ras.) A; *alteri cedat alter* b, *alteri cedet alter* A; *qui etiam* b, *quin etiam* (*n etiam* in ras.) A; *sed ipsi — filius immo vero* om. b A (in b nigro atramento, posteriore igitur tempore, adpictum est signum omissionis); *nihil* b, *nichil* A; *respectabit* b, *res spectabit* (*s* posterius supra additum) A; *adulteriñ* b, *adulterinos* (*os* supra add.) A; *imprudens* b A; pro *si. cui*: *sic̃* b A; pro *vinum: venenum* b A; *vendeat* b, *vendẹat* A; *hae sunt* b A; *controversiae* b, *controversie* (an ę?) A; *se put&* b, *se putat se* (sed prius *se* deletum) A; *millenarium* b A; *rantiaut* b, *dolo malo ut* A; *intercutã* b, *intercutem* (erasa *ita quidem,* .

litt. *a* post *t*) A; *ut itē eo* b A; pro *faciat: fiat* b, *faciat* (in ras.) A; *param in foro salutet* b A^1, *palam i. f. saltet* A^2 (*l* ex *r*, *u*); *promisisse* b A; *id* b, *ut* A; *fuisse* b, *fuisset* (*t* supra add.) A; *heredita* b (in fine versus), *hereditate* A; *nihil* b, *nichil* A; *coeperit* (bis) b A; *rei p. magnum* b A; *sunt his* b A; *phetonti* b, *phethonti* A; *dix̄ quidquid* b, *dixit quidquid* A; *qui quod* b, *quid* (*id* [an solum *d*?] supra add.) *quod* A; *hypoliti* b A; *filicium* b, *filii cum* (*ii c* in ras.) A; *esset* om. b, supra add. A. Quod si uno alterove loco dubitatio restare videtur, id tanti non est, quoniam et Eyssenhardtium quaedam fugere potuisse certum est ac de rasuris praecipue minime mirum, et locis quibusdam emendatio ita potuit adhiberi, ut certum eius non extet indicium. — Iam emendationes codicis A, nisi librarii arbitrio factae sunt, alterumutrum codicum genus sequuntur neque ullum proprii fontis praebent vestigium. Mittendus igitur fuit hic liber, neque eum in adnotatione critica posui nisi ubi, qui nuper hunc librum Tullianum ediderunt, lectiones eius receperunt. Idem valet in codice Bernensi (a) n. 514 saec. X, qui cum meliore librorum genere nitatur, tanta tamen licentia interpolatus est, ut nulla eius sit auctoritas. Adnotavi autem vetusti cuiusdam codicis (August.) adservati quondam Augustae Vindelicorum et ab Anemoecio a. 1535 cum magna eius commendatione adhibiti lectiones eas, quas Anemoecium ex codice illo sumpsisse dialogus docet de locis aliquot emendatis ab eo conscriptus, quae ab ipsis verbis eius, qua mihi uti licuit, editionis Anemoecianae (a. 1539), quamquam dialogus ille eodem volumine continetur, saepe sunt diversae.

Ut intellegatur, cur in adferendis deteriorum codicum lectionibus de L aut de p saepius fuerit tacendum, sciri oportet, codicis p lectiones tantum ex parte nobis esse notas (cf. Baiter. in ed. Or. alt. p. 641), codicem L autem perquam esse mutilatum (cf. Popp. dissert. p. 4). Communi codicum signo (codd.) eos sex quos dixi (B H b L p c), quoad de eorum lectionibus constat, comprehendi; editiones (edd.) respici intellegas utrasque et Baiteri et C. F. W. Muelleri, quas, ubi posteriore recensione alia

iure quodam modo vindicare. Quam ob rem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui iam illis fere se aequarunt, studiose legas; vis enim maior in illis dicendi, sed hoc quoque colendum est aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Graecorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret sequereturque et illud forense dicendi et hoc quietum disputandi genus, nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium, utrumque certe secuti
4 sumus. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere, et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse; eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico, quorum uterque suo studio delectatus contempsit alterum.

2 Sed cum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, multa posthac, ab eo ordiri maxime volui, quod et aetati tuae esset aptissimum et auctoritati meae. Nam cum multa sint in philosophia et gravia et utilia accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis et praecepta sunt. Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis neque forensibus nec domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si altero contrahas, vacare officio potest, in eoque et c
5 sita vitae est honestas omnis et neglegendo turpitud
haec quidem quaestio communis est omnium ph
quis est enim, qui nullis officii praeceptis t
sophum se audeat dicere? Sed sunt non n
quae propositis bonorum et malorum finil
pervertant. Nam qui summum bonum s
habeat cum virtute coniunctum, idque
honestate metitur, hic, si sibi ipse cons
naturae bonitate vincatur, neque am
iustitiam nec liberalitatem; forti
malum iudicans aut temperans v
6 statuens esse certe nullo modo

---

3. *se* c, cdd.; om. B H b p. –
codd.—28. et neglegendo B (tes

sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hae disciplinae igitur si sibi consentaneae velint esse, de officio nihil queant dicere, neque ulla officii praecepta firma, stabilia, coniuncta naturae tradi possunt nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Ita propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum, quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Erilli iam pridem explosa sententia est; qui tamen haberent ius suum disputandi de officio, si rerum aliquem dilectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione potissimum Stoicos non ut interpretes, sed, ut solemus, e fontibus eorum iudicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura 7
est, ante definire, quid sit o f f i c i u m; quod a Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim, quae ratione suscipitur, de aliqua re institutio debet a definitione proficisci, ut intellegatur, quid sit id, de quo disputetur. Omnis de officio 3
duplex est quaestio: unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum, alterum quod positum est in praeceptis, quibus in omnes partes usus vitae conformari possit. Superioris generis huius modi sunt exempla: omniane officia perfecta sint, num quod officium aliud alio maius sit, et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen minus id apparet, quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur; de quibus est nobis his libris explicandum. Atque 8
etiam alia divisio est officii. Nam et medium quoddam officium dicitur et perfectum. Perfectum officium rectum, opinor, vocemus, quoniam Graeci κατόρθωμα, hoc autem commune officium vocant. Atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id officium perfectum esse definiant· medium autem officium id esse dicunt, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi

---

6. *dicant* codd., Bt.², Ml.; *ducant* Bake, Bt.¹ — 10. *dilectum* B H b, edd.; *delectum* c. — 11. ***sequemur*** Graevius, edd.; *sequimur* codd. — 17. *ratione* ed. Lips. a. **1513** (sec. Bt.), Bt., Ml.²; *a ratione* codd.; [*a*] *r.* Ml.¹ — 19. *disputetur. Omnis* Bt.², Ml.²; *disputetur . . . Omnis* Unger. Bt.¹, Ml.¹ — 22. *conformari* edd.; ***confirmari*** codd.—28 sqq. *Atque — possit* (p. 4 v. 1) secl. Unger., Bt.¹ — **32.** ***officium vocant*** codd., Bt.; *officium καθῆκον vocant* Unger., Ml.

possit. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam aut honestumne factu sit an turpe dubitant id, quod in deliberationem cadit; in quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt aut consultant, ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare et suos, conducat id necne, de quo deliberant; quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile; cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit ut distrahatur in deliberando animus adferatque
10 ancipitem curam cogitandi. Hac divisione, cum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit, duo praetermissa sunt; nec enim solum utrum honestum an turpe sit, deliberari solet, sed etiam duobus propositis honestis utrum honestius, itemque duobus propositis utilibus utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter, tum pari ratione de utili, post de comparatione eorum disserendum.

4 11 Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur, declinet ea, quae nocitura videantur, omniaque, quae sint ad vivendum necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia generis eiusdem. Commune item animantium omnium est coniunctionis adpetitus procreandi causa et cura quaedam eorum, quae procreata sint. Sed inter hominem et beluam hoc maxime interest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest quodque praesens est, se accommodat paulum admodum sentiens praeteritum aut futurum, homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt earumque praegressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat rebusque praesentibus adiungit atque adnectit futuras, facile totius vitae cursum videt ad eamque degendam praeparat res ne-
12 cessarias. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitae societatem ingeneratque in

13. *hac* codd., Ml.; *in hac* Bt. — 26. *item* Manutius, edd.; *autem codd.* — 27. *procreata sint* BHb, Ml.; *procreata sunt* A(?), Bt. („probab." *Ml.*); *procreantur c.* — 33. *praegressus* Hb, edd.; progressus Bc. — 38. sq. *in-*

primis praecipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt, impellitque, ut hominum coetus et celebrationes et esse et a se obiri velit ob easque causas studeat parare ea, quae suppeditent ad cultum et ad victum, nec sibi soli, sed coniugi, liberis ceterisque, quos caros habeat tuerique debeat; quae cura exsuscitat etiam animos et maiores ad rem gerendam facit. 13 In primisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque cum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intellegitur, quod verum, simplex sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adiuncta est adpetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus bene informatus a natura velit nisi praecipienti aut docenti aut utilitatis causa iuste et legitime imperanti; ex quo magnitudo animi existit humanarumque rerum contemptio. 14 Nec vero illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo, quid sit, quod deceat, in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quae aspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit; quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandam putat cavetque, ne quid indecore effeminateve faciat, tum in omnibus et opinionibus et factis ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, honestum, quod, etiamsi nobilitatum non sit, tamen honestum est, quodque vere dicimus, etiamsi a nullo laudetur, natura esse laudabile.

5 15 Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides, ‘quae si oculis cerneretur, mirabiles amores’, ut ait Plato, ‘excitaret sapientiae’. Sed omne, quod est honestum, id quattuor partium oritur ex aliqua: aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur aut in hominum societate tuenda tribuendoque suum cuique et rerum contractarum fide aut in animi excelsi atque invicti

generatque — procreati sunt secl. Facciolatus, Bt.[2] — 15. *praecipienti* secl. Herm. Sauppe, Bt. — 20. *qui* codd., Bt.[1], Ml.; *quid* Unger, Bt.[2] — 25. *conservandam* codd., Ml.; *conservanda* cum codd. aliquot *recentioribus* Bt. — 29. *est* Orelli; *sit* codd., edd.

magnitudine ac robore aut in omnium, quae fiunt quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. Quae quattuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur, velut ex ea parte, quae prima discripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque
16 inventio veri, eiusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic quasi materia, quam tractet et
17 in qua versetur, subiecta est veritas. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur, ut et societas hominum coniunctioque servetur et animi excellentia magnitudoque cum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo item et constantia et moderatio et ea, quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod est adhibenda actio quaedam, non solum mentis agitatio. Iis enim rebus, quae tractantur in vita, modum quendam et ordinem adhibentes honestatem et decus conservabimus.

6 18 Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem, in qua excellere pulchrum putamus, labi autem, errare, nescire, decipi et malum et turpe ducimus. In hoc genere et naturali et honesto duo vitia vitanda sunt, unum, ne incognita pro cognitis habeamus iisque temere adsentiamur; quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent), adhibebit ad considerandas res
19 et tempus et diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt easdemque non necessarias. Quibus vitiis declinatis quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur, ut in astrologia C. Sulpicium audivimus, in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus, multos in dialecticis, plures in iure civili, quae omnes artes in veri investigatione versantur. Cuius studio

---

5. *discripta* Heine, Ml.; *descripta* codd., Bt. — 18. *item* Pearce, Bt., *Ml.*[1]; *autem codd., Ml.*[2] — 28. *ducimus* c, edd.; *dicimus* BHb.

a rebus gerendis abduci contra officium est; virtutis enim laus omnis in actione consistit. A qua tamen fit intermissio saepe multique dantur ad studia reditus; tum agitatio mentis, quae numquam adquiescit, potest nos in studiis cogitationis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum aut in studiis scientiae cognitionisque versabitur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua 7 20
societas hominum inter ipsos et vitae quasi communitas continetur. Cuius partes *sunt* duae, iustitia, in qua virtutis est splendor maximus, ex qua viri boni nominantur, et huic coniuncta beneficentia, quam eandem vel benignitatem vel liberalitatem appellari licet. Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat nisi lacessitus iniuria, deinde ut communibus pro communibus utatur, privatis ut suis. Sunt autem 21
privata nulla natura, sed aut vetere occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt, aut victoria, ut qui bello potiti sunt, aut lege, pactione, condicione, sorte; ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum, similisque est privatarum possessionum discriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat; e quo si quis sibi adpetet, violabit ius humanae societatis. Sed quoniam, ut 22
praeclare scriptum est a Platone, non nobis solum nati sumus ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici, atque, ut placet Stoicis, quae in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent, in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium adferre, mutatione officiorum, dando accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. Fundamentum autem est iustitiae fides, id est 23
dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen

---

4. *cogitationis* B H b c, Bt.[2]; *cognitionis* A, Bt.[1], Ml. — 12. *sunt duae* scripsi; *duae* (om. *sunt*) B H b, Ml.; *duae sunt* c, Bt. — *est splendor* H b, edd.; *splendor est* B c. — 22. *discriptio* B, edd.; *descriptio* H b c. — 24. *e quo* H b c, Ml.; *eo* B; † *e quo* Bt.[1] ed.; de quo Bt.[1] in suppl. adn. p. 742, *Bt.*[2]

audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia fiat, quod dictum est, appellatam fidem.

Sed iniustitiae genera duo sunt, unum eorum, qui inferunt, alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit aut ira aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus adferre videtur socio; qui autem non defendit nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio, quam si parentes aut amicos aut patriam deserat.

24 Atque illae quidem iniuriae, quae nocendi causa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur, cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo adficiatur incommodo. Maximam autem partem ad iniuriam faciendam adgrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt.
8 In quo vitio latissime patet avaritia. Expetuntur autem
25 divitiae cum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes et ad gratificandi facultatem, ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in re publica princeps vellet esse, cuius fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus vitaeque cultus cum elegantia et copia. Quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio nemini nocens vituperanda est, sed
26 fugienda semper iniuria est. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos iustitiae capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium:

Núlla sancta sócietas
Néc fides regni ést,

id latius patet. Nam quidquid eius modi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit servare 'sanctam societatem'. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina et humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. Quo
27 *magis cavendum est*, ne quid in eo genere peccetur. Sed in *omni iniustitia permultum* interest, utrum perturbatione ali-

qua animi, quae plerumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitata fiat iniuria. Leviora enim sunt ea, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est.

Praetermittendae autem defensionis deserendique officii 9 28
plures solent esse causae; nam aut inimicitias aut laborem aut sumptus suscipere nolunt aut etiam neglegentia, pigritia, inertia aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum, quod in veri investigatione versentur quodque ea, quae plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari soleant, contemnant et pro nihilo putent, propterea iustos esse. Nam alterum iustitiae genus adsequuntur, ut inferenda ne cui noceant iniuria, in alterum incidunt; discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ne ad rem publicam quidem accessuros putat nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri; nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si est voluntarium. Sunt etiam, qui aut studio rei fami- 29
liaris tuendae aut odio quodam hominum suum se negotium agere dicant nec facere cuiquam videantur iniuriam. Qui altero genere iniustitiae vacant, in alterum incurrunt; deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quando igitur duobus generibus iniustitiae propositis adiunximus causas utriusque generis easque res ante constituimus, quibus iustitia contineretur, facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmet ipsos valde amabimus, iudicare; est enim difficilis cura rerum alienarum. 30
Quamquam Terentianus ille Chremes 'humani nihil a se alienum putat'; sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris, quae quasi longo intervallo interiecto videmus, aliter de illis ac de nobis iudicamus. Quo-

2. *cogitata* BHbp, edd.; *cogitatu* c; *cogitato* alii, prob. Madvig. — 15 sqq. *nam — deserunt* (v. 18) secl. Unger., Bt.[2] — *iustitiae genus* secl. Pearcius, edd.— 16. *ut* Halm., Ml.; *in* codd., om. Bt. — 17. *in alterum incidunt* BHb, Bt.[2], Ml.; *in altero delinqunt* c, Bt.[1] (delinquunt). — 23. *nec* B^1*H*, edd.; *ne* B^2bc. — 27. Quando BHb, Ml.; Quoniam c, Bt.

circa bene praecipiunt, qui vetant quicquam agere, quod dubites aequum sit an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se, dubitatio cogitationem significat iniuriae.

10 Sed incidunt saepe tempora, cum ea, quae maxime vi-
31 dentur digna esse iusto homine eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum, facere promissum; quaeque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare fit iustum. Referri enim decet ad ea, quae posui principio, fundamenta iustitiae, primum ut ne cui noceatur, deinde ut communi utilitati serviatur. Ea cum tempore commutantur, commu-
32 tatur officium et non semper est idem. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus; ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia, nec, si plus tibi ea noceant quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est maius anteponi minori; ut, si constitueris cuipiam te advocatum in rem praesentem esse venturum atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium non facere, quod dixeris, magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis standum non esse quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? quae quidem pleraque iure praetorio liberantur, non nulla legibus.

33 Existunt etiam saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quo illud 'Summum ius summa iniuria' factum est iam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in re publica multa peccantur, ut ille, qui, cum triginta dierum essent cum hoste indutiae factae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium indutiae. Ne noster quidem probandus, si verum est Q. Fabium Labeonem seu quem alium (nihil enim habeo praeter auditum) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum ad locum ve-

21. *cui* edd.; *cui quod* BHb, sed in B *quod* erasum est (teste Popp.); *cui quid* c. — 31. *sed malitiosa* secl. Bt.

nisset, cum utrisque separatim locutum, ne cupide quid agerent, ne adpetenter. atque ut regredi quam progredi mallent. Id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines sic, ut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adiudicavit. Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni est re fugienda talis sollertia.

Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, 11 a quibus iniuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi 34 modus; atque haud scio an satis sit eum, qui lacessierit, iniuriae suae paenitere, ut et ipse ne quid tale posthac et ceteri sint ad iniuriam tardiores. Atque in re publica maxime conservanda sunt iura belli. Nam cum sint duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per vim, cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum, confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine iniuria in pace 35 vivatur, parta autem victoria conservandi ii, qui non crudeles in bello, non inmanes fuerunt. Ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt, at Karthaginem et Numantiam funditus sustulerunt; nollem Corinthum, sed credo aliquid secutos, oportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum, si non optimam, at aliquam rem publicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, consulendum est, tum ii, qui armis positis ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi. In quo tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum. Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est. 36 Ex quo intellegi potest nullum bellum esse iustum, nisi quod aut rebus repetitis geratur aut denuntiatum ante sit et in-

---

35. Quae post *indictum* in codd. leguntur: *Popilius imperator tenebat provinciam, in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Popilio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum patitur in exercitu remanere, secundo eum obliget militiae sacramento, quia priore amisso iure cum*

37 dictum. Adeo summa erat observatio in bello ponendo. Marci quidem Catonis senis est epistula ad M. filium, in qua scribit se audisse eum missum factum esse a consule, cum in Macedonia bello Persico miles esset. Monet igitur ut caveat, ne proelium ineat; negat enim ius esse, qui miles non sit,
12 cum hoste pugnare. Equidem etiam illud animadverto, quod, qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi rei tristitiam mitigatam. Hostis enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulae: AUT STATUS DIES CUM HOSTE, itemque: ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest, eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius effecit iam vetustas; a peregrino enim recessit et proprie in eo, qui arma
38 contra ferret, remansit. Cum vero de imperio decertatur belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulo ante iustas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii proposita gloria est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim cum cive aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si competitor (cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae), sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret, cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal, reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara:

Nec mi aurum posco nec mi pretium dederitis,
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit an me regnare era, quidve ferat Fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,

---

hostibus pugnare non poterat secl. Madvig., Unger, edd. — 1. *Adeo summa erat observatio in bello ponendo* secl. Madvig., edd. — *ponendo* scripsi; *movendo* codd., edd.; *ineundo* Unger. — *Marci* codd., Bt.; *M.* Ml. — 13. *effecit* edd.; *efficit* codd. — 19. *cum cive* (*civi* edd.) *aliter contendimus si* L, Augustanus Anemoecii, edd.; *cum civiliter contendimus aliter si* BHbc, Popp. — 28. *nec* BHbc, Ml.; *non* Lp, Bt. — 32. *virtuti* B²Lc, *edd.; virtute* B¹Hb; *virtutei* Vahlen.

E o r u n d e m l i b e r t a t i m e p a r c e r e c e r t u m e s t.
D o n o, d u c i t e, d o q u e v o l e n t i b u s c u m m a g n i s d i s.

Regalis sane et digna Aeacidarum genere sententia. Atque etiam 13 39
si quid singuli temporibus adducti hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda, ut primo Punico bello Regulus captus a Poenis cum de captivis commutandis Romam missus esset iurassetque se rediturum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit, deinde, cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit quam fidem hosti datam fallere. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. 41

Meminerimus autem etiam adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima condicio et fortuna servorum, quibus non male praecipiunt qui ita iubent uti, ut mercennariis: operam exigendam, iusta praebenda. Cum autem duobus modis, id est aut vi aut fraude, fiat iniuria, fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur; utrumque homine alienissimum, sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior quam eorum, qui tum, cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum.

Deinceps, ut erat propositum, de beneficentia ac de 14 42
liberalitate dicatur. Qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius, sed habet multas cautiones. Videndum est enim, primum ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris, deinde ne maior benignitas sit quam

1. *libertati me* Lachmannus, edd.; *me libertati* codd. — 10. Quae post *fallere* in L (et August.) leguntur (§ 40): *Secundo autem Punico bello post Cannensem pugnam quos decem Hannibal Romam misit astrictos iure iurando se redituros esse, nisi de redimendis his, qui capti erant, impetrassent, eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, quod peierassent, in aerariis reliquerunt nec minus illum, qui iure iurando fraude culpam invenerat. Cum enim permissu Hannibalis exisset e castris, rediit* (*redit* L) *paulo post, quod se oblitum nescio quid diceret; deinde egressus e castris iure iurando se solutum putabat, et erat verbis, re non erat* om. BHbpc, secl. edd.; quae deinde in Lc (August.) extant: *Semper autem in fide quid senseris, non quid* (*quod* L) *dixeris, cogitandum est. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris* (*nostris* om. L) *constitutum, cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus se venenum regi daturum et eum* (*eum* om. c.) *necaturum. Senatus et C. Fabricius eum Pyrrho dedit* (c; *senatus eum et C. Fabricius consul Pyrrho dedit* L). *Ita ne hostis quidem et potentis et bellum ultro inferentis interitum cum scelere adprobavit* om. BHbp, secl. edd.

facultates, tum ut pro dignitate cuique tribuatur; id enim est iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi adsentatores iudicandi sunt, et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam
43 rem aliena convertant. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur, iique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest ab officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullae, C. Caesaris pecuniarum translatio a iustis dominis ad alienos non debet liberalis videri; nihil est enim liberale, quod non idem iustum.

44 Alter locus erat cautionis, ne benignitas maior esset quam facultates, quod, qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod iniuriosi sunt in proximos; quas enim copias his et suppeditari aequius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet plerosque non tam natura liberales quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quae proficisci ab ostentatione magis quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est coniunctior quam aut liberalitati aut honestati.

45 Tertium est propositum, ut in beneficentia dilectus esset dignitatis; in quo et mores eius erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos et communitas ac societas vitae et ad nostras utilitates officia ante collata; quae ut concurrant omnia, optabile est; si minus, plures causae maioresque ponderis plus habebunt.

15
46 Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus praeclare agitur, si sunt simulacra virtutis, etiam hoc intellegendum puto, neminem omnino esse neglegendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat, colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime virtutibus his lenioribus erit ornatus, mo-

---

11. *ab* c, edd.; om. B H b L. — 15. *est enim* H b L, edd.; *enim est* B c. — 19. *his* H, edd.; *iis* B b, *eis* L c.

destia, temperantia, hac ipsa, de qua multa iam dicta sunt, iustitia. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto nec sapiente ferventior plerumque est, illae virtutes bonum virum videntur potius attingere. Atque haec in moribus.

De benivolentia autem, quam quisque habeat erga nos, 47
primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligamur, sed benivolentiam non adulescentulorum more ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia iudicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, maior quaedam cura adhibenda est; nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est.
Quod si ea, quae utenda acceperis, maiore mensura, si modo 48
possis, iubet reddere Hesiodus, quidnam beneficio provocati facere debemus? An imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre, quales in eos esse debemus, qui iam profuerunt? Nam cum duo genera iberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi, demus necne, in nostra potestate est, non reddere viro bono
non licet, modo id facere possit sine iniuria. Acceptorum 49
autem beneficiorum sunt dilectus habendi, nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benivolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam sine iudicio vel morbo in omnes vel repentino quodam quasi vento impetu animi incitati; quae beneficia aeque magna non sunt habenda atque ea, quae iudicio, considerate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio et in referenda gratia, si cetera paria sunt, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari. Quod contra fit a plerisque; a quo enim plurimum sperant, etiamsi ille iis non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

Optime autem societas hominum coniunctioque servabitur, **16**
si, ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis 50
plurimum conferetur. Sed, quae naturae principia sint communitatis et societatis humanae, repetendum videtur altius. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani

---

3. *sapiente* codd., Ml.; *sapienti* Wesenberg, Bt. — 7. *diligamur* B²HbLc, Bt.², Ml.; *diligimur* B¹, Bt.¹ — 20. *modo* HbLc, edd.; *si modo* B. — 21. *dilectus* BHbL, edd.; *delectus* c. — 35. *naturae* BHbL, edd.; *natura* c.

societate. Eius autem vinculum est ratio et oratio, quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando conciliat inter se homines coniungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus, iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus; sunt enim ra-
51 tionis et orationis expertes. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas haec est. In qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas, ut, quae discripta sunt legibus et iure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum legibus ipsis, cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est, amicorum esse communia omnia. Omnium autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis eius, quod ab Ennio positum in una re transferri in permultas potest:

Homó, qui erranti cómiter monstrát viam,
Quasi lúmen de suo lúmine accendát, facit.
Nihiló minus ipsi lúcet, cum illi accénderit.

Una ex re satis praecipit, ut, quidquid sine detrimento com-
52 modari possit, id tribuatur vel ignoto; ex quo sunt illa communia: non prohibere aqua profluente, pati ab igne ignem capere, si qui velit, consilium fidele deliberanti dare, quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est et semper aliquid ad communem utilitatem adferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt, eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo, vulgaris liberalitas referenda est ad illum Enni finem: 'Nihilo minus ipsi lucet', ut facultas sit, qua in nostros simus liberales.

17
53 Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab illa infinita discedatur, propior est eiusdem gentis, nationis, linguae, qua maxime homines coniunguntur. Interius etiam est eiusdem esse civitatis; multa enim sunt civibus inter se communia, forum, fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines praeterea et familiaritates multisque cum multis res rationesque contractae. Artior vero colligatio est societatis propinquorum; ab illa enim inmensa societate

6. *enim* BHLc, edd.; *autem* b. — 10. *discripta* Hb, edd.; *descripta* BLc. — 11. *sit* codd., Bt.[1], Ml.; *est* Pearcius, Bt[2]. — 12. *legibus ipsis* Gulielmius, edd.; *e* (*ex* c) *quibus ipsis* codd. — 13. *omnium* Zumpt., edd.; *omnia* codd. — 19. *ipsi lucet* edd.; *ipsi luceat* codd.

humani generis in exiguum angustumque concluditur. Nam 54
cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libi-
dinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est, proxima
in liberis, deinde una domus, communia omnia; id autem
est principium urbis et quasi seminarium rei publicae. Se-
quuntur fratrum coniunctiones, post consobrinorum sobrino-
rumque, qui cum una domo iam capi non possint, in alias
domos tamquam in colonias exeunt. Sequuntur conubia et
adfinitates, ex quibus etiam plures propinqui. Quae propa-
gatio et suboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem
coniunctio et benivolentia devincit homines *et* caritate; mag- 55
num est enim eadem habere monumenta maiorum, eisdem
uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium socie-
tatum nulla praestantior est, nulla firmior, quam cum viri
boni moribus similes sunt familiaritate coniuncti; illud enim
honestum, quod saepe dicimus, etiam si in alio cernimus,
tamen nos movet atque illi, in quo id inesse videtur, amicos
facit. Et quamquam omnis virtus nos ad se adlicit facitque, 56
ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur, tamen ius-
titia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est ama-
bilius nec copulatius quam morum similitudo bonorum; in
quibus enim eadem studia sunt, eaedem voluntates, in iis fit
ut aeque quisque altero delectetur ac se ipso, efficiturque id,
quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus.
Magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis
ultro et citro datis acceptis; quae et mutua et grata dum
sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. Sed 57
cum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum
nulla est gravior, nulla carior quam ea, quae cum re publica
est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, pro-
pinqui, familiares, sed omnes omnium caritates patria una
complexa est, pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere,
si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum inmanitas,
qui lacerarunt omni scelere patriam et in ea funditus delenda
occupati et sunt et fuerunt. Sed si contentio quaedam et 58
comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii, prin-
cipes sint patria et parentes, quorum beneficiis maximis ob-
ligati sumus, proximi liberi totaque domus, quae spectat in
nos solos neque aliud ullum potest habere perfugium, deinceps

---

11. *et* ante *caritate* Perizonius, edd.; om. codd. — 17. *tamen* secl. Unger, Bt., Ml.

bene convenientes propinqui, quibuscum communis etiam fortuna plerumque est. Quam ob rem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi, vita autem victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam obiurgationes in amicitiis vigent maxime, estque ea iucundissima amicitia, quam similitudo morum coniugavit.

18
59 Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum, suntque officia, quae aliis magis quam aliis debeantur; ut vicinum citius adiuveris in fructibus percipiendis quam aut fratrem aut familiarem, at, si lis in iudicio sit, propinquum potius et amicum quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio, et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat, ex
60 quo, quantum cuique debeatur, intellegas. Sed ut nec medici nec imperatores nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quicquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt, sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi, sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quae sunt in iure societatis humanae, quem ad modum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

61 Intellegendum autem est, cum proposita sint genera quattuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno elatoque humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

Vós enim, iuvenes, ánimum geritis múliebrem,
illa virgó viri

et si quid eius modi:

Salmáci, da spolia síne sudore et sánguine,

contraque in laudibus, quae magno animo et fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quo modo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine,

---

6. *estque ea* — *coniugavit* (v. 7) Facciolato auctore secl. Bt.[2] — 16. *et* — *capienda* (v. 17) Facciolato auctore secl. edd. — 18 *deducendoque* p, edd.; *ducendoque* B H b L; *demendoque* c. — 32. *illa' virgo 'viri'* Ml. — 34. *Salmacida, spolia* Jos. Scaliger, edd.

Plataeis, Thermopylis, Leuctris, *hinc* noster Cocles, hinc Decii,
hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles
alii, maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine
excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod
statuas quoque videmus ornatu fere militari.

Sed ea animi elatio, quae cernitur in periculis et labo- 19 62
ribus, si iustitia vacat pugnatque non pro salute communi,
sed pro suis commodis in vitio est; non modo enim id vir-
tutis non est, sed est potius inmanitatis omnem humanitatem
repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum
eam virtutem esse dicunt propugnantem pro aequitate. Quo-
circa nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et
malitia, laudem est adeptus; nihil *enim* honestum esse potest,
quod iustitia vacat. Praeclarum igitur illud Platonis: 'Non', 63
inquit, 'solum scientia, quae est remota ab ius-
titia, calliditas potius quam sapientia est appel-
landa, verum etiam animus paratus ad periculum,
si sua cupiditate, non utilitate communi impel-
litur, audaciae potius nomen habeat quam for-
titudinis.' Itaque viros fortes *et* magnanimos eosdem
bonos et simplices, veritatis amicos minimeque fallaces esse
volumus; quae sunt ex media laude iustitiae. Sed illud odiosum 64
est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime per-
tinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim
apud Platonem est, omnem morem Lacedaemoniorum inflam-
matum esse cupiditate vincendi, sic, ut quisque animi magni-
tudine maxime excellet, ita maxime vult princeps omnium
vel potius solus esse. Difficile autem est, cum praestare om-
nibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxime
propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se nec ullo
publico ac legitimo iure patiantur, existuntque in re publica
plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas con-
sequantur et sint vi potius superiores quam iustitia pares.
Sed quo difficilius, hoc praeclarius; nullum enim est tempus,
quod iustitia vacare debeat. Fortes igitur et magnanimi sunt 65

---

1. *Leuctris, hinc noster Cocles* Petrus Balduinus, edd.; *leutris stercocles* BHb, *leutris stercodes* L, *leutrister chodes* c. — 10. *probe* Lc, edd.; *proba* BHb. — 13. *enim* c, Bt.[1], Ml.: om. BHb L, Bt.[2] — 20. *et* a, edd.; om. BHbLpc. — 27. *excellet* BHbLc, Ml.; *excellit* a, Bt. („recte, ut videtur" Ml.) — 33. *vi* a, edd.; *ut* BHb, *utcumque* Lc.

habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria iudicat principemque se esse mavult quam videri; etenim qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res iniustas impellitur, ut quisque altissimo animo est, gloriae cupiditate; qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui laboribus susceptis periculisque aditis non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

20 66 Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur, quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cum persuasum sit nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari aut optare aut expetere oportere nullique neque homini neque perturbationi animi nec fortunae succumbere. Altera est res, ut, cum ita sis adfectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed et vehementer arduas plenasque laborum et periculorum cum vitae, tum multarum rerum, quae ad vitam pertinent. 67 Harum rerum duarum splendor omnis, amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est, causa autem et ratio efficiens magnos viros in priore; in eo est enim illud, quod excellentes animos et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices et ab omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere eaque ratione stabili firmaque contemnere fortis animi magnique ducendum est, et ea, quae videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil a dignitate sapientis, 68 robusti animi est magnaeque constantiae. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate, nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quam ob rem et haec vitanda et pecuniae fugienda cupiditas; nihil enim est tam angusti animi tamque parvi quam amare divitias, nihil honestius magnificentiusque quam pecuniam

7. *altissimo animo est, gloriae cupiditate* cum codicibus aliquot Pearcius, edd.; *alt. an. et gloriae cupiditate* BHb, *est alt. an. et gloria et cup.* Lc,) August. — 13. *sit* codd.; *est* Madvig, edd. — 18. *et* (ante *vehementer*) Lpc; *ut* BHb, quod secl. edd. — 34. *vitanda* edd. cum duobus codd. Guelpherbytanis; *videnda* codd.

contemnere, si non habeas, si habeas, ad beneficentiam libe-
ralitatemque conferre. Cavenda etiam est gloriae cupiditas,
ut supra dixi; eripit enim libertatem, pro qua magnanimis
viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda
ac potius aut non accipienda interdum aut deponenda non
numquam. Vacandum autem omni est animi perturbatione, 69
cum cupiditate et metu, tum etiam aegritudine et voluptate
nimia et iracundia, ut tranquillitas animi et securitas adsit,
quae adfert cum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi
autem et sunt et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem
expetentes a negotiis publicis se removerint ad otiumque
perfugerint; in his et nobilissimi philosophi longeque principes
et quidam homines severi et graves nec populi nec principum
mores ferre potuerunt, vixeruntque non nulli in agris delec-
tati re sua familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, 70
ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur,
cuius proprium est sic vivere, ut velis. Quare cum hoc com- **21**
mune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis,
alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant,
alteri, si contenti sint et suo et parvo. In quo neutrorum
omnino contemnenda sententia est, sed et facilior et tutior
et minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum, fructuo-
sior autem hominum generi et ad claritatem amplitudinemque
aptior eorum, qui se ad rem publicam et ad magnas res ge-
rendas accommodaverunt. Quapropter et iis forsitan conce- 71
dendum sit rem publicam non capessentibus, qui excellenti
ingenio doctrinae sese dediderunt, et iis, qui aut valetudinis
inbecillitate aut aliqua graviore causa impediti a re publica
recesserunt cum eius administrandae potestatem aliis lau-
demque concederent; quibus autem talis nulla sit causa, si
despicere se dicant ea, quae plerique mirentur, imperia et
magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum
puto. Quorum iudicium in eo, quod gloriam contemnant et
pro nihilo putent, difficile factu est non probare; sed videntur
labores et molestias, tum offensionum et repulsarum quasi
quandam ignominiam timere et infamiam. Sunt enim, qui in
rebus contrariis parum sibi constent, voluptatem severissime
contemnant, in dolore sint molliores, gloriam neglegant, fran-
gantur infamia, atque ea quidem non satis constanter. Sed 72

---

8. *nimia* Orelli, Ml.; *animi* codd., quod secl. Bt. — 30. *sit* codd., Bt.[1], Ml.; *est* Bt.[2]

iis, qui habent a natura adiumenta rerum gerendarum, abiecta
omni cunctatione adipiscendi magistratus et gerenda res pu-
blica est; nec enim aliter aut regi civitas aut declarari animi
magnitudo potest. Capessentibus autem rem publicam nihilo
minus quam philosophis, haud scio an magis etiam, et ma-
gnificentia et despicientia adhibenda est rerum humanarum,
quam saepe dico. et tranquillitas animi atque securitas, si-
quidem nec anxii futuri sunt et cum gravitate constantiaque
73 victuri. Quae faciliora sunt philosophis, quo minus multa
patent in eorum vita, quae fortuna feriat, et quo minus multis
rebus egent, et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter
cadere non possunt. Quocirca non sine causa maiores motus
animorum concitantur maioraque *studia* efficiendi rem pu-
blicam gerentibus quam quietis, quo magis iis et magnitudo
est animi adhibenda et vacuitas ab angoribus. Ad rem ge-
rendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret,
quam illa res honesta sit, sed etiam ut habeat efficiendi fa-
cultatem; in quo ipso considerandum est, ne aut temere de-
speret propter ignaviam aut nimis confidat propter cupiditatem.
In omnibus autem negotiis, prius quam adgrediare, adhibenda
est praeparatio diligens.

22
74 Sed cum plerique arbitrentur res bellicas maiores esse
quam urbanas, minuenda est haec opinio. Multi enim bella
saepe quaesiverunt propter gloriae cupiditatem, atque id in
magnis animis ingeniisque plerumque contingit, eoque magis,
si sunt ad rem militarem apti et cupidi bellorum gerendorum;
vere autem si volumus iudicare, multae res extiterunt urbanae
75 maiores clarioresque quam bellicae. Quamvis enim Themis-
tocles iure laudetur et sit eius nomen quam Solonis inlustrius
citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae antepo-
natur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas,
non minus praeclarum hoc quam illud iudicandum est; illud
enim semel profuit, hoc semper proderit civitati; hoc consilio
leges Atheniensium, hoc maiorum instituta servantur. Et
Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum
adiuverit, at ille vere *a* se adiutum Themistoclem; est enim

---

4. *nihilo* Wesenberg, edd.; *nihil* codd. — 6. *est* Manutius, edd., *sit* codd. — 13. *maioraque studia efficiendi* Unger, Ml.; *maioraque efficiendi* BHbLc, *maioraque efficienda* p, *maiorque cura efficiendi* a, Bt. — 26. *et — gerendorum* secl. Herm. Sauppe, Bt. — 36. *a* edd.; om. codd. — *se adiutum Themistoclem* BHb, edd.; *adiuuit Themistoclem* (om. *se*) L^1 p c.; *se adiutum*

bellum gestum consilio senatus eius, qui a Solone erat constitutus. Licet eadem de Pausania Lysandroque dicere, quo- 76
rum rebus gestis quamquam imperium *auctum* Lacedaemoniis putatur, tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt; quin etiam ob has ipsas causas et parentiores habuerunt exercitus et fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis M. Scaurus C. Mario neque, cum versaremur in re publica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur; parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi; nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excindenda Numantia rei publicae profuit quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit; quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione (attingit etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est), sed tamen id ipsum est gestum consilio urbano sine exercitu. Illud autem optimum 77
est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis rem publicam gubernantibus nonne togae arma cesserunt? Neque enim periculum in re publica fuit gravius umquam nec maius otium. Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet 78
enim mihi, M. fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas huius gloriae et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus hoc tribuit, ut diceret frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rem publicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt igitur domesticae fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam quam in his operae studiique ponendum est.

Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magni- **23**
ficoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Ex- 79
ercendum tamen corpus et ita adficiendum est, ut oboedire consilio rationique possit in exequendis negotiis et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura et cogitatione; in quo non minorem utilitatem adferunt, qui togati rei publicae praesunt, quam

---

ab illo dixerit (?) *Themistocles* L². — 3. *auctum Lacedaemoniis* scripsi; *Lacedaemoniis* (om. *auctum*) BHb L¹; *dilatatum Lacedaemoniis* L² c; *Lacedaemoniis partum* Lambinus, Ml.: *partum Lacedaemoniis* Bt. — 24. M. BHbLc,

qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non
suscepta aut confecta bella sunt, non numquam etiam inlata,
ut M. Catonis bellum tertium Punicum, in quo etiam mortui
80 valuit auctoritas. Quare expetenda quidem magis est decer-
nendi ratio quam decertandi fortitudo, sed cavendum, ne id
bellandi magis fuga quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax
quaesita videatur. Fortis vero animi et constantis est non
perturbari in rebus asperis nec tumultuantem de gradu deici,
ut dicitur, sed praesenti animo uti et consilio nec a ratione
81 discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni
est, praecipere cogitatione futura et aliquanto ante consti-
tuere, quid accidere possit in utramque partem, et quid agen-
dum sit, cum quid evenerit, nec committere, ut aliquando
dicendum sit: 'Non putaram'. Haec sunt opera magni animi
et excelsi et prudentia consilioque fidentis. Temere autem
in acie versari et manu cum hoste confligere inmane quid-
dam et beluarum simile est; sed cum tempus necessitasque
postulat, decertandum manu est et mors servituti turpitudini-
que anteponenda.

24 De evertendis autem diripiendisque urbibus valde con-
82 siderandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque
est viri magni, rebus agitatis punire sontes, multitudinem
conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere.
Ut enim sunt, quem ad modum supra dixi, qui urbanis rebus
bellicas anteponant, sic reperias multos, quibus periculosa et
calida consilia quietis et cogitatis splendidiora et maiora
83 videantur. Numquam omnino periculi fuga committendum
est, ut inbelles timidique videamur, sed fugiendum illud etiam,
ne offeramus nos periculis sine causa, quo esse nihil potest
stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda
medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gra-
vioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites ad-
hibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam
optare dementis est, subvenire autem tempestati quavis ra-
tione sapientis, eoque magis, si plus adipiscare re explicata
boni quam addubitata mali.

Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui

Ml.; *Marce* a, Bt. — 9. *in* codd., Bt.[1], Ml.; om. Bt.[2] — 23. *viri magni* B H L c, Bt.; *magni viris* b, *magni viri* Ml. — 27. *calida* Nonius, edd.; *callida* codd.

eas suscipiunt, partim rei publicae. Itemque alii de vita, alii de gloria et benivolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula quam ad communia dimicareque paratius de honore et gloria quam de ceteris commodis. Inventi autem multi sunt, qui non modo 84
pecuniam, sed etiam vitam profundere pro patria parati essent, iidem gloriae iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne re publica quidem postulante, ut Callicratidas, qui, cum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginusis removendam nec cum Atheniensibus dimicandum putabant; quibus ille respondit Lacedaemonios classe illa amissa aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris, illa pestifera, qua, cum Cleombrotus invidiam timens temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Noenum rumores ponebat ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audeant dicere.

Omnino qui rei publicae praefuturi sunt, duo Platonis 25 85.
praecepta teneant, unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecumque agunt, ad eam referant obliti commodorum suorum, alterum, ut totum corpus rei publicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio rei publicae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem neglegunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses 86
magnae discordiae, in nostra re publica non solum seditiones, sed etiam pestifera bella civilia; quae gravis et fortis civis et in re publica dignus principatu fugiet atque oderit tra-

---

14. *quidem Lacedaemoniis* edd.; *quidem de Lacedaemoniis* codd. — 23. *sit* codd., Bt.[1], Ml.; *est* Halmius, Bt.[2] — 24. *audeant* Ernesti, Bt.[2], Ml.; *audent* codd., Bt.[1]

detque se totum rei publicae neque opes aut potentiam consectabitur totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat mortemque op-
87 petat potius quam deserat illa, quae dixi. Miserrima omnino est ambitio honorumque contentio, de qua praeclare apud eundem est Platonem: similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rem publicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque praecipit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant, non eos, qui suo iudicio tueri rem publicam velint, qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate
88 dissensio. Nec vero audiendi, qui graviter inimicis irascendum putabunt idque magnanimi et fortis viri esse censebunt; nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia.

In liberis vero populis et in iuris aequabilitate exercenda etiam est facilitas et altitudo animi, quae dicitur, ne, si irascamur aut intempestive accedentibus aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur rei publicae causa severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet neque ad eius, qui punitur aliquem aut verbis castigat, sed ad rei publicae utilitatem
89 referri. Cavendum est etiam, ne maior poena quam culpa sit, et ne isdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira puniendo; numquam enim, iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum, quae placet Peripateticis, et recte placet, modo ne laudarent iracundiam et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est optandumque, ut ii, qui praesunt rei publicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

26
90 Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus superbiam magnopere, fastidium arrogantiamque

---

25. *punitur* Nonius, edd.; *puniet* BHbLc. — 26. *castigat* codd., edd.; *fatigat* Nonius. — 29. *ira puniendo* B^1H^1L; *ira a puniendo* B^2H^2, *Popp.; ira in puniendo* b c, edd. — 38. *superbiam* secl. $Bt.^2$

fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas inmoderate ferre levitatis est, praeclaraque est aequabilitas in omni vita et idem semper vultus eademque frons, ut de Socrate idemque de C. Laelio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio, facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus, ut recte praecipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores simus, tanto nos geramus summissius. Panaetius quidem Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum ait dicere: ut equos propter crebras contentiones proeliorum ferocitate exultantes domitoribus tradere soleant, ut iis facilioribus possint uti, sic homines secundis rebus effrenatos sibique praefidentes tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum inbecillitatem varietatemque fortunae. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est 91 utendum consilio amicorum iisque maior etiam quam ante tribuenda auctoritas. Isdemque temporibus cavendum est, ne adsentatoribus patefaciamus aures neve adulari nos sinamus, in quo falli facile est; tales enim nos esse putamus, ut iure laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata, cum homines inflati opinionibus turpiter irridentur et in maximis versantur erroribus. Sed haec quidem hactenus.

Illud autem sic est iudicandum, maximas geri res et 92 maximi animi ab iis, qui res publicas regant, quod earum administratio latissime pateat ad plurimosque pertineat, esse autem magni animi et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent aut conarentur magna quaedam seseque suarum rerum finibus continerent aut interiecti inter philosophos et eos, qui rem publicam administrarent, delectarentur re sua familiari non eam quidem omni ratione exaggerantes neque excludentes ab eius usu suos potiusque et amicis impertientes et rei publicae, si quando usus esset. Quae primum bene parta sit nullo neque turpi quaestu neque odioso, tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat, deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia, nec libidini potius luxuriaeque quam liberalitati et beneficentiae pareat.

---

3. *idemque* BH^1bLc; *itemque* H^2, a, edd. — 13. *effrenatos* BLc; *ecfrenatos* H, edd.; *etfrenatos* b. — 19. *neve* Nonius, edd., *nec* codd. — 34. *parta* B^1, edd.; *parata* B^2HbLc. — 36. *deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia* Ungero auctore edd. transponunt post odioso v. 35.

Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter animoseque vivere atque etiam simpliciter, fideliter, vere hominum amice.

27
93 Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum
sit, in qua verecundia et quasi quidam ornatus vitae, temperantia et modestia omnisque sedatio perturbationum animi et rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine d e c o r u m potest; Graece enim πρέπον dicitur. Huius
94 vis ea est, ut ab honesto non queat separari; nam et, quod decet, honestum est et, quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intellegi quam explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus quid deceat apparet. Nam et ratione uti atque oratione prudenter et agere, quod agas, considerate omnique in re quid sit veri videre et tueri decet, contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet quam delirare et mente esse captum; et iusta omnia decora sunt, iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur, quod contra, id ut turpe, sic inde-
95 corum. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum, et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam idque intellegitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute potest quam re separari. Ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine, sic hoc, de quo loquimur, decorum totum illud quidem est cum
96 virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. Est autem eius discriptio duplex; nam et generale quoddam decorum intellegimus, quod in omni honestate versatur, et aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: d e c o r u m id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae in eo, in quo natura eius a reliquis animantibus differat. Quae autem pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum velint esse, quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam libe-

---

2. *verę* codd.; †*vere* edd. — 8. *dicitur. Huius* edd.; *dicitur decorum huius codd.* — 31. *discriptio* b, edd.; *descriptio* BH; *distinctio* Lc.

rali. Haec ita intellegi possumus existimare ex eo decoro, 28 97
quod poëtae sequuntur. De quo alio loco plura dici solent; sed tum servare illud poëtas, quod deceat, dicimus, cum id, quod quaque persona dignum est, et fit et dicitur; ut, si Aeacus aut Minos diceret:

Óderint, dum métuant,

aut:

natís sepulchro ipse ést parens,

indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus; at Atreo dicente plausus excitantur; est enim digna persona oratio. Sed poëtae, quid quemque deceat, ex persona iudicabunt. Nobis autem personam imposuit ipsa natura magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. Quo- 98
circa poëtae in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat et quid deceat, videbunt, nobis autem cum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint, cumque eadem natura doceat non neglegere, quem ad modum nos adversus homines geramus, efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum quam late fusum sit, appareat, et hoc, quod spectatur in uno suoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt, sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet adprobationem eorum, quibuscum vivitur, ordine et constantia et moderatione dictorum omnium atque factorum. Adhibenda 99
est igitur quaedam reverentia adversus homines et optimi cuiusque et reliquorum. Nam neglegere, quid de se quisque sentiat, non solum arrongantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem, quod differat in hominum ratione habenda inter iustitiam et verecundiam. Iustitiae partes sunt non violare homines, verecundiae non offendere; in quo maxime vis perspicitur decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet 100
viam, quae deducit ad convenientiam conservationemque na-

3. *sed tum* L c, edd.; *sed ut tum* B H b. — 21. *suoque* Unger; *quoque* codd., edd. — 27. *adversus homines* secl. Lambinus, Bt.

turae; quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus se-
quemurque et id, quod acutum et perspicax natura est, et
id, quod ad hominum consociationem accommodatum, et id,
quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac
inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum corporis,
qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi
motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt.
101 Duplex est enim vis animorum atque natura; una pars in
adpetitu posita est, quae est ὁρμή Graece, quae hominem huc
et illuc rapit, altera in ratione, quae docet et explanat, quid
faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio praesit, ad-
29 petitus obtemperet. Omnis autem actio vacare debet teme-
ritate et neglegentia nec vero agere quicquam, cuius non
possit causam probabilem reddere; haec est enim fere de-
102 scriptio officii. Efficiendum autem est, ut adpetitus rationi
oboediant eamque neque praecurrant nec propter pigritiam
aut ignaviam deserant sintque tranquilli atque omni animi
perturbatione careant; ex quo elucebit omnis constantia
omnisque moderatio. Nam qui adpetitus longius evagantur
et tamquam exultantes sive cupiendo sive fugiendo non satis
a ratione retinentur, ii sine dubio finem et modum transeunt;
relinquunt enim et abiciunt oboedientiam nec rationi parent,
cui sunt subiecti lege naturae. A quibus non modo animi
perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere ira-
torum aut eorum, qui aut libidine aliqua aut metu commoti
sunt aut voluptate nimia gestiunt; quorum omnium vultus,
103 voces, motus statusque mutantur. Ex quibus illud intellegitur,
ut ad officii formam revertamur, adpetitus omnes contrahen-
dos sedandosque esse excitandamque animadversionem et dili-
gentiam, ut ne quid temere ac fortuito, inconsiderate neglegen-
terque agamus.

Neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum et iocum facti esse videamur, ad severitatem potius et ad quaedam studia graviora atque maiora. Ludo autem et ioco uti illo quidem licet, sed sicut somno et quietibus ceteris tum, cum gravibus seriisque rebus satis fecerimus. Ipsumque genus iocandi non profusum nec inmodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licen-

10. *et* (post *docet*) Lc, edd.; om. BHb. — 11. *fugiendumve* Lpc, Bt.[1]; *fugiendumque* BHb, Bt.[2], Ml. — *Ita fit* — *officii* (v. 15) secl. *Facciolati, Bt.* — *14. descriptio* bLc, Bt.[2], Ml.[2]; *discriptio* BH Bt.[1], Ml.[1]

tiam damus, sed eam, quae ab honestatis actionibus non sit aliena, sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat. Duplex omnino est iocandi genus, unum inliberale, petulans, 104 flagitiosum, obscenum, alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum, quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt, multaque multorum facete dicta, ut ea, quae a sene Catone collecta sunt, quae vocant ἀποφθέγματα. Facilis igitur est distinctio ingenui et inliberalis ioci. Alter est, si tempore fit, ut si remisso animo, *honestissimo* homine dignus, alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster et studia venandi honesta exempla ludendi.

Sed pertinet ad omnem officii quaestionem semper in 30 105 promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedat. Illae nihil sentiunt nisi voluptatem ad eamque feruntur omni impetu, hominis autem mens discendo alitur et cogitando. Semper aliquid aut anquirit aut agit videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paulo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere (sunt enim quidam homines non re, sed nomine), sed si quis est paulo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat adpetitum voluptatis propter verecundiam. Ex quo intellegitur corporis voluptatem 106 non satis esse dignam hominis praestantia, eamque contemni et reici oportere; sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referatur et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam si considerare volumus, quae sit in natura *nostra* excellentia et dignitas, intellegemus, quam sit turpe diffluere luxuria et delicate ac molliter vivere quamque honestum parce, continenter, severe, sobrie.

---

10. *si tempore* codd., Bt.^{1}, Ml.; *si in tempore* Fleckeisen, Bt.^{2} — *ut* B H b, Ml.; *et* L c, *aut* Madvig, Bt. — *honestissimo* scripsi, om. codd.; *gravissimo* Ml.; *magno* Madvig, Bt. — 11. *turpitudini adhibetur verborum* B H b, edd.; *turpitudo adhibetur et verborum* L c, Popp. — 32. *volumus* B^1 H^1 b, Ml.; *volemus* B^2 H^2, Bt.; *velimus* L, *vellemus* c. — *nostra* om. codd. et edd.

107 Intellegendum etiam est duabus quasi nos a natura indutos esse personis; quarum una communis est ex eo, quod omnes participes sumus rationis praestantiaeque eius, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur, et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur. altera autem, quae proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt (alios videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere, itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem), sic in animis
108 existunt maiores etiam varietates. Erat in L. Crasso, in L. Philippo multus lepos, maior etiam magisque de industria in C. Caesare L. filio; at isdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adulescente singularis severitas, in C. Laelio multa hilaritas, in eius familiari Scipione ambitio maior, vita tristior. De Graecis autem dulcem et facetum festivique sermonis atque in omni oratione simulatorem, quem εἴρωνα Graeci nominarunt, Socratem accepimus. contra Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem ex Poenorum, ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus, facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praeripere hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Iasonem ceteris anteponunt; in primisque versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior eius vita esset et plus aliquanto rei publicae
109 prodesset, furere se simulavit. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti, qui nihil ex occulto, nihil de insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici, itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur, ut Sullam et M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus, contraque Callicratidam, qui praefectus classis proximus post Lysandrum fuit; itemque in sermonibus alium quem, quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur; quod in Catulo, et in patre et in filio, idemque in Q. Mucio Mancia vidimus, audivi ex maioribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione

---

28. *qui* L c, edd.; *si* B H b. — 33. *alium quem* cum codice Gudiano altero Heusinger; *alium quemque* codd.; *aliquem* Pearce, Bt.; *alium* [*quemque*] Facciolatus, Ml. — 34. *et in patre et in filio* B b, edd.; *et in patre et filio* H; *et patre et filio* L c, Popp. — 35. *idemque* H[1] b L c, Bt.[2]; *itemque* B H[2], *Bt.[1], Ml.* — *Mancia* H L c, Bt.[1], Ml.[2] (*Mucio, Mancia*); †*Mancia* Bt.[2], Ml.[1];

Nasica, contraque patrem eius, illum qui Ti. Gracchi conatus
perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis; ne Xe-
nocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem
ipsam magnum et clarum fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitu-
dines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum.

Admodum autem tenenda sunt sua cuique non vitiosa, 31
sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaeri- 110
mus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam
naturam nihil contendamus, ea tamen conservata propriam
nostram sequamur, ut, etiamsi sint alia graviora atque me-
liora, tamen nos studia nostra nostrae naturae regula meti-
amur; neque enim attinet naturae repugnare nec quicquam
sequi, quod adsequi non queas. Ex quo magis emergit, quale
sit decorum illud, ideo quia nihil decet invita Minerva, ut
aiunt, id est adversante et repugnante natura. Omnino si 111
quicquam est decorum, nihil est profecto magis quam aequa-
bilitas universae vitae, tum singularum actionum, quam con-
servare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam.
Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est omnibus, ne,
ut quidam, Graeca verba inculcantes iure optimo rideamur,
sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam con-
ferre debemus. Atque haec differentia naturarum tantam 112
habet vim, ut non numquam mortem sibi ipse consciscere
alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim
alia in causa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa
Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset,
si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita et
mores fuerant faciliores, Catoni cum incredibilem tribuisset
natura gravitatem eamque ipse perpetua constantia robora-
visset semperque in proposito susceptoque consilio perman-
sisset, moriendum potius quam tyranni vultus aspiciendus

mantia Bbp. — 2. *ne* (*nec* c) *Xenocratem* (*Xenocraten* Lc) codd.; *ne Xenocratem — philosophorum* secl. Heumannus, edd. — 11. *studia nostra nostrae naturae regula* Ernesti Bt., Ml.[1]; *studia nostrae regulae* B, *studia nostrae regulā* H, *studia* (corr. in *studii*) *nostri regula* b; *studia nostra naturae regula* Lc, Nonius; *studia nostrae naturae regula* Ml.[2] — 16. *aequabilitas universae* codd.; *aequabilitas cum universae* Lambinus, edd. — 19. *notus est omnibus* scripsi; *notus est nobis* codd.; *innatus est nobis* edd. — 24. *alius in eadem causa non debeat* Lpc, August., Ml.[2]; om. BHb; *alius non debeat* a, *alius* [*in eadem causa*] *non debeat* Bt., Ml.[1] — *Num* BHb, edd.; *non* Lc.

113 fuit. Quam multa passus est Ulixes in illo errore diuturno, cum et mulieribus, si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt, inserviret et in omni sermone omnibus adfabilem esse se vellet! Domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, veniret. At Aiax, quo animo traditur, milies oppetere mortem quam illa perpeti maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui, eaque moderari nec velle experiri, quam se aliena deceant; id enim maxime quemque decet,
114 quod est cuiusque maxime *suum.* Suum quisque igitur noscat ingenium acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat, ne scaenici plus quam nos videantur habere prudentiae. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt: qui voce freti sunt, Epigonos Medumque, qui gestu, Melanippam, Clytemestram; semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam, non saepe Aesopus Aiacem. Ergo histrio hoc videbit in scaena, non videbit sapiens vir in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt, omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea si non decore, at quam minime indecore facere possimus; nec tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus.

32
115 Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliqui aut tempus imponit; quarta etiam, quam nobismet ipsi iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes eaque, quae sunt his contraria, in casu sita temporibus gubernantur; ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam adplicant, ipsarumque virtutum in alia alius

---

3. *adfabilem* (*aff.* b) *esse se* B H b, Bt.[2]; *adfabilem* (*aff.* L) *et iucundum* (*iocundum* c) *se esse* L c (*et iocundum* etiam ex p notatur); *adfabilem* [*et iucundum*] *esse se* Bt.[1], Ml. — 10. *suum. Suum* vett. edd., Ml.; alterum *suum* om. B H b L c, Bt. (*maxume. Suum quisque*), post *ingenium* inserit p. — 15. *Clytemestram* (*Clit.* L c) codd., Ml.; *Clytaemnestram* Bt. — 21. *non decore at quam minime indecore* B H b, edd.; *non optime* (*optume* L) *at non indecore* L c, August. — 22. *tam* L c, edd.; *tamen* B H b. — 23. *sequamur* B H b, edd.; *assequamur* L p c; *consequamur* August. — 26. *ipsi* B H b, edd.; *ipsis* L c. — 27. *nobilitates* vett. edd.; *nobilitatem* codd.; *nobilitas Unger, edd.* — *divitiae* edd.; *divitias* codd.

mavult excellere. Quorum vero patres aut maiores aliqua gloria 116 praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere, ut Q. Mucius P. f. in iure civili, Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam, ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam; quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, cum belli laude non inferior fuisset quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut non nulli omissa imitatione maiorum suum quoddam institutum consequantur, maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt obscuris orti maioribus.

Haec igitur omnia, cum quaerimus, quid deceat, complecti 117 animo et cogitatione debemus; in primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus et in quo genere vitae, quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adulescentia, cum est maxima inbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit; itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, iudicare. Nam 118 quod Herculem Prodicus dicit, ut est apud Xenophontem, cum primum pubesceret, quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, exisse in solitudinem atque ibi sedentem diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset, hoc Herculi 'Iovis satu edito' potuit fortasse contingere, nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur, plerumque autem parentium praeceptis inbuti ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis iudicio feruntur, quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant; non nulli tamen sive felicitate quadam sive bonitate naturae sine parentium disciplina rectam vitae secuti sunt viam. Illud autem maxime rarum genus est eorum, 33 119 qui aut excellenti ingenii magnitudine aut praeclara eruditione atque doctrina aut utraque re ornati spatium etiam

10. *consequantur* B H b, edd.; *sequantur* L c. — 19. *Nam quod* L c. edd.; *namque* B H b. — 20. *Prodicus* Manutius, edd.; *prodigus* L c; *prodigum* B H b. — 26. *item* edd.; *idem* codd. — 28. *parentium* B H b, Nonius, edd.; *parentum* L c. — 32. *sine* Stuerenburg, Bt.², Ml.; *sive* codd., Bt.¹ — *parentium* H b, edd.; corr. in *parentum* B c; *parentum* L. — 34. *excellenti* L c, edd.; *excellente* B H b.

deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi
vellent. In qua deliberatione ad suam cuiusque naturam
consilium est omne revocandum. Nam cum in omnibus, quae
aguntur, ex eo, quo modo quisque natus est, ut supra dictum
est, quid deceat, exquirimus, tum in tota vita constituenda
multo est eius rei cura maior adhibenda, ut constare in per-
petuitate vitae possimus nobismet ipsis nec in ullo officio clau-
120 dicare. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim
natura habet, fortuna proximam, utriusque omnino habenda
ratio est in deligendo genere vitae, sed naturae magis; multo
enim et firmior est et constantior, ut fortuna non numquam
tamquam ipsa mortalis cum inmortali natura pugnare videatur.
Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vi-
vendi omne contulerit, is constantiam teneat (id enim maxime
decet), nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere
vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda
morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem si tem-
pora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus; sin minus,
sensim erit pedetemptimque facienda, ut amicitias, quae minus
delectent et minus probentur, magis decere censent sapientes
121 sensim dissuere quam repente praecidere. Commutato autem
genere vitae omni ratione curandum est, ut id bono consilio
fecisse videamur.

Sed quoniam paulo ante dictum est imitandos esse maiores, primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda, deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possint (ut superioris filius Africani, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui) — si *qui* igitur non poterit sive causas defensitare sive populum contionibus tenere sive bella gerere, illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis omnique patrimonio praestantior gloria virtutis rerumque gestarum, cui dedecori esse nefas et vitium iudicandum est.

---

6. *est eius rei* L p c, Popp.; *est rei* (om. *eius*) B H b; *est ei rei* edd. — 21. *dissuere* L (supra lineam), p; *diluere* B H b c, edd. — 26. *possint* codd.; *possit* J. M. Heusinger, edd. — 29. *qui* scripsi, *quis* Facciolatus, om. codd. et edd. — 36. *et* (*sed* b) *vitium* B H b, *et uicium* c; secl. *Bt* ², *Ml.*; *et impium L p, Bt.*

Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tri- 34 122 buuntur aliaque sunt iuvenum, alia seniorum, aliquid etiam de hac distinctione dicendum est Est igitur adulescentis maiores natu vereri exque iis deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur; ineuntis enim aetatis inscitia senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis, ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam cum relaxare animos et dare se iucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae, quod erit facilius, si in eius modi quidem rebus maiores natu *non* nolint interesse. Senibus autem labores corporis minuendi, 123 exercitationes animi etiam augendae videntur; danda vero opera, ut et amicos et iuventutem et maxime rem publicam consilio et prudentia quam plurimum adiuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiaeque dedat; luxuria vero cum omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est; sin autem etiam libidinum intemperantia accessit, duplex malum est, quod et ipsa senectus dedecus concipit et facit adulescentium impudentiorem intemperantiam.

Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de 124 privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus intellegere se gerere personam civitatis debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura discribere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus iure vivere neque summissum et abiectum neque se efferentem, tum in re publica ea velle, quae tranquilla et honesta sint; talem enim solemus et sentire bonum civem et dicere. Pere- 125 grini autem atque incolae officium est nihil praeter suum negotium agere, nihil de alio anquirere minimeque esse in aliena re publica curiosum.

Ita fere officia reperientur. cum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda consilioque capiendo servare constantiam.

---

12. *si in* codd.; *si ne in* Stuerenburg, edd. — *natu non nolint* Lambinus, *natu nolint* B H b; *natu uolent* L c (in p aut *uolent* aut *uolint esse* Gruterus adnotat); *natu nolent* Stuerenburg, edd. — 23. de civium secl. Hier. Wolff, edd. — 26. *discribere* Bt., Ml.; describere codd. — 28. effe-

35
126 Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, dictis, in corporis denique motu et statu cernitur idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed satis erit intellegi, in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum apud quosque vivamus, his quoque de rebus pauca dicantur. Principio corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, quae formam nostram reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu, quae partes autem corporis ad naturae necessitatem datae aspectum essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit atque abdidit.
127 Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis ipsique necessitati dant operam ut quam occultissime pareant; quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes neque earum usus suis nominibus appellant; quodque facere non turpe est, modo occulte, id dicere obscenum est. Itaque nec actio rerum
128 illarum aperta petulantia vacat nec orationis obscenitas. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae re turpia non sint, verbis flagitiosa ducamus, illa autem, quae re turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est, sed dicitur non obscene; liberis dare operam re honestum est, nomine obscenum; pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque adprobatione, fugiamus; status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus teneat illud
129 decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda, ne quid effeminatum aut molle et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. Scaenicorum quidem mos

---

rentem H¹ b L c; *ecferentem* B H², edd. — 11. *turpem* L c, Bt.; *formam* B H b; *foedum* Klotz., Ml. — 17. *non turpe est* L, *non turpe* (om. *est*) c; *turpe non turpe est* (in B prius *turpe* expunctum est) B H b; *turpe non est* a, edd. — 21. *re* L c; om. B H b, edd. — 22. *verbis* B b (*quae re turpia non — illa autem* om. H.), Ml.; *nominibus ac verbis* L p c, Bt¹.; *nominibus* Bt². — *ducamus* L p c, Ml.; *dicamus* B b, Bt. — *re* L c; om. B H b, edd. — *sint* L, edd.; *sunt* B H c, om. b. — 24. *re* B H, edd.; om. b L p c. — 29. *teneat codd., Ml.; teneant* Bt. — 32. *oratoribusque* B H b, edd.; *ora-*

tantam habet vetere disciplina verecundiam, ut in scaenam sine subligaculo prodeat nemo; verentur enim, ne, si quo casu evenerit. ut corporis partes quaedam aperiantur, aspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda igitur est huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce.

Cum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in **36** 130
altero venustas sit. in altero dignitas. venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus, et huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et palaestrici motus sunt saepe odiosiores, et histrionum non nulli gestus ineptiis non vacant, et in utroque genere quae sunt recta et simplicia, laudantur. Formae autem dignitas coloris bonitate tuenda est, color exercitationibus corporis. Adhibenda praeterea munditia est non odiosa neque exquisita nimis, tantum quae fugiat agrestem et inhumanam neglegentiam. Eadem ratio est habenda vestitus, in quo, sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est. Cavendum autem est, ne aut tarditatibus 131
utamur *in* ingressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur, aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates, quae cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur; ex quibus magna significatio fit non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant; quod adsequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus, et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. Motus autem animorum duplices sunt, alteri cogitationis, 132
alteri adpetitus; cogitatio in vero exquirendo maxime versatur, adpetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur, adpetitum rationi oboedientem praebeamus.

Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex, altera **37**
contentionis, altera sermonis, contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, contionum, senatus, sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur, sequatur etiam convivia. Contentionis praecepta rhetorum sunt, nulla

---

toribusve Lc. — 9. *sit* codd., Bt.[1], Ml.; *est* Halm., Bt.[2] — 13. *ineptiis non vacant* BHb, edd.; *inepti non vacant offensione* Lpc, August. — 21. *in* edd. om. codd.

sermonis, quamquam haud scio an possint haec quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri, huic autem qui studeant, sunt nulli, rhetorum turba referta omnia. Quamquam, quoniam verborum sententiarumque praecepta sunt,
133 eadem ad sermonem pertinebunt. Sed cum orationis indicem vocem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis, utrumque omnino a natura petendum est, verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum, quamquam erant litterati; sed et alii; hi autem optime uti lingua Latina putabantur; sonus erat dulcis, litterae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum, sine contentione vox nec languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi nec minus faceta, sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnes, ut in illo ipso forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re quid deceat
134 exquirimus. Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax, insit in eo lepos, nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios, sed cum reliquis in rebus, tum in sermone communi vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur; si seriis, severitatem adhibeat, si iocosis, leporem. In primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus detrahendi causa aut per ridi-
135 culum aut severe, maledice contumelioseque dicitur. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis aut de re publica aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut, etiamsi aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio, sed utcumque aderunt; neque enim isdem de rebus nec omni tempore nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat, et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

38
136 Sed quo modo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est motus animi nimios rationi

4. *quoniam* (per compendia) B H b L; *quae* c, edd. — 10. *hi* L, Ml.; *hii* B H b, *hij* c; *ii* Bt. — 22. *tum in* B H b, edd.; *tum etiam in* L c, August. — 32. *enim isdem* (*hisdem* B H) B H b, Ml.; *enim omnes isdem (hisdem L, eisdem c) L c, Bt.*

non obtemperantes, sic eius modi motibus sermo debet vacare, ne aut ira existat aut cupiditas aliqua aut pigritia aut ignavia aut tale aliquid appareat, maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et vereri et diligere videamur. Obiurgationes etiam non numquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore et verborum gravitate acriore, id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. Sed, ut ad urendum et secandum, sic ad hoc genus castigandi raro invitique veniemus nec umquam nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina; sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. Magnam autem partem clementi castigatione 137 licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut et severitas adhibeatur et contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius id causa, qui obiurgetur, esse susceptum. Rectum est autem etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiamsi nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam pellere. Quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri possunt neque iis, qui adsunt, probari. Deforme etiam est de se ipsum praedicare, falsa praesertim, et cum irrisione audientium imitari militem gloriosum.

Et quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe, 39 138 dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis domum placeat esse. Cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio, et tamen adhibenda commoditatis dignitatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio et plenam dignitatis domum; quae cum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit, hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam non repulsam solum rettulit, sed ignominiam etiam et calamitatem. Ornanda enim est dignitas 139 domo, non ex domo tota quaerenda, nec domo dominus, sed

12. *Magnam autem partem* Lambinus, edd.; *magna autem parte* codd. — 13. *ut et severitas* L p c; *ut severitas* B H b, edd. — 15. *id* secl. Bt. — 19. *pellere* codd., Bt.; *repellere* (operarum, ut videtur, errore) Ml. — 25. *est usus* L c, edd.; *et usus* B H b. — 32. *accessionem* L c, edd.; *accensionem* B H b. — 35. *et* L c, edd.; om. B H b.

domino domus honestanda est. Et ut in ceteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum, sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda cura est laxitatis; aliter ampla domus dedecori saepe domino est, si est in ea solitudo, et maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari. Odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur:

o domus ántiqua, ei quam díspari
Domináre domino!

140 quod quidem his temporibus in multis licet dicere. Cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas; quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique praesertim in hanc partem facta principum imitantur, ut L. Luculli, summi viri, virtutem quis? at quam multi villarum magnificentiam! Quarum quidem certe est adhibendus modus ad mediocritatemque revocandus; eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus.

141 In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda, primum ut adpetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia conservanda accommodatius, deinde ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus, ut neve maior neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet. Tertium est, ut caveamus, ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium praestantissimum est adpetitum obtemperare rationi.

40
142 Deinceps de ordine rerum et de oportunitate temporum dicendum est. Haec autem scientia continentur ea, quam Graeci εὐταξίαν nominant, non hanc, quam interpretamur modestiam, quo in verbo modus inest, sed illa est εὐταξία, in qua intellegitur ordinis conservatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia

4. *modi* L p c, Nonius, Bt.[2], Ml.; om. B H b; *generis* a, Bt.[1] — 5. *est* (ante *si*) L, Ml.[2]; *sit* B H b; *fit* Bt., Ml.[1]; *est, si — alio domino* (v. 6) om. c. — 8. *ei* Schenkl; *et* codd.; *heu* edd. — 15. Post *magnificentiam* habent *imitati* B H b, Ml.; [*imitati*] Bt.; *sunt imitati* L c. — 16. *mediocritatemque* B c (teste Popp.), H b L, Ml.; *mediocritatem* Bt. — 24. *ad liberalem speciem et dignitatem* B H b, edd.; *ad liberalitatem specie et dignitate* L p c, August. — 25. *moderata* L p c, August., edd.; *moderanda* B H b.

sit scientia rerum earum, quae agentur aut dicentur, loco suo collocandarum. Ita videtur eadem vis ordinis et collocationis fore; nam et ordinem sic definiunt: compositionem rerum aptis et accommodatis locis. Locum autem actionis oportunitatem temporis esse dicunt; tempus autem actionis oportunum Graece εὐκαιρία, Latine appellatur occasio. Sic fit, ut modestia haec, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit oportunitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem 143
esse prudentiae definitio, de qua principio diximus; hoc autem loco de moderatione et temperantia et harum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt; quae autem harum virtutum, de quibus iam diu loquimur, quae pertinent ad verecundiam et ad eorum adprobationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.

Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quem ad 144
modum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe enim valdeque vitiosum in re severa convivio digna aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in praetura Sophoclem poëtam iique de communi officio convenissent et casu formosus puer praeteriret dixissetque Sophocles: 'O puerum pulchrum, Pericle!' 'At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.' Atqui hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci et temporis. Ut, si qui, cum causam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur, at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur inscitia temporis. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, 145
ut si qui in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparet nec magnopere admonitionem et praecepta desiderat; quae autem parva videntur esse delicta neque a multis intellegi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus aut tibiis, quamvis paulum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet, sic videndum est in vita ne forte quid discrepet, vel multo etiam magis, quo

---

18. *convivio digna* BHb, edd.; *convivio dignum* c; *convivii dicta* Lp. — 24. *Atqui* Heine, Ml.; *atque* codd., Bt. — 32. *apparet .... desiderat* (v. 33) codd., Ml.; *apparent .... desiderant* Bt. — 36. *videndum* L c, edd.; *vivendum* B H b.

41 146 maior et melior actionum quam sonorum concentus est. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt, sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores *aestimatores*que vitiorum, magna saepe intellegemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, superciliorum aut remissione aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex summissione, ex ceteris similibus facile iudicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quidque eorum sit, ex aliis iudicare, ut, si quid dedeceat illos, vitemus ipsi; fit enim nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum
147 vitia imitantur emendandi causa magistri. Nec vero alienum est ad ea eligenda, quae dubitationem adferunt, adhibere doctos homines vel etiam usu peritos et, quid iis de quoque officii genere placeat, exquirere; maior enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur sed etiam quid quisque sentiat atque etiam de qua causa quisque sentiat. Ut enim pictores et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poëtae suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur, iique et secum et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt, sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda et non facienda et mutanda et corri-
148 genda sunt. Quae vero more agentur institutisque civilibus, de iis nihil est praecipiendum; illa enim ipsa praecepta sunt, nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutive sint, idem sibi arbitretur licere; magnis illi et divinis bonis hanc licentiam adsequebantur. Cynicorum vero ratio tota est eicienda; est enim inimica verecundiae, sine qua
149 nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de re publica sentientes ac bene meritos aut merentes sic ut

---

3. *animadversores aestimatoresque* scripsi; *animadversoresque* codd.; **animadversoresque* Bt.; *animadversores[que]* Ml.[1]; *animadversores* Heine, Ml.[2] — 11. *dedeceat* a c, edd.; *deceat* H b L; *non deceat* B. — *illos* L, Bt.[2], *alios* p; *in illos* B H b c; *in illis* a, Bt.[1], Ml. — *videmus* (pro *vitemus*) Ml.[2] operarum errore. — 20. *de qua* B H b, edd.; *qua de* L c, Popp. — 23. *cum aliis (cum aliis aliquibus L)* L c, Popp.; *aliis* (om. *cum*) B H b; *ab aliis* a, *Bt., Ml.[1]; ex aliis Unger,* Ml.[2] — 35. *sic ut* L p, Nonius, edd.; om. B H b c.

aliquo honore aut imperio adfectos observare et colere debemus, tribuere etiam multum senectuti, cedere iis, qui magistratum habebunt, habere dilectum civis et peregrini in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit. Ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus.

Iam de artificiis et quaestibus, qui liberales habendi, qui 42
sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii 150
quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut faeneratorum. Inliberales autem et sordidi quaestus mercennariorum omnium, quorum operae, non quorum artes emuntur; est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant; nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur; nec vero est quicquam turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur; nec enim quicquam ingenuum habere potest officina. Minimeque artes eae probandae, quae ministrae sunt voluptatum:

Cetárii, lanií, coqui, fartóres, piscatóres,

ut ait Terentius; adde huc, si placet, unguentarios, saltatores totumque ludum talarium. Quibus autem artibus aut prudentia 151
maior inest aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, eae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est; sin magna et copiosa, multa undique adportans multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda, atque etiam, si satiata quaestu vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu se in agros possessionesque contulit, videtur iure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid adquiritur, nihil est agri cultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine, nihil libero dignius; de qua quoniam in Catone maiore satis multa diximus, illim adsumes, quae ad hunc locum pertinebunt.

Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quem ad modum 43
officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem 152

---

17. *qui* (pro *quae*) Ml.[1] operarum errore. — 21. *Quibus autem artibus* codd., Bt[1]., Ml.; *In quibus autem artibus* Lund, *Quibus autem in artibus* Bt.[2] — 28. *ex ipso portu se* B H b, edd.; *sic ex ipso se portu* L c, Popp. — 32. *nihil* (ante *libero*) B (Poppio teste), H b L c; om. edd. — 33. *illim* B[1], edd.; *illum* H; *illinc* b c, *illic* L.

ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio et comparatio, de duobus honestis utrum honestius, qui locus a Panaetio est praetermissus. Nam cum omnis honestas manet a partibus quattuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis, haec in deligendo officio saepe inter se comparentur necesse
153 est. Placet igitur aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur, idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sapienti, ut omnium rerum adfluentibus copiis omnia, quae cognitione digna sint, summo otio secum ipse consideret et contempletur, tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum illa sapientia, quam σοφίαν Graeci vocant, — prudentiam enim, quam Graeci φρόνησιν dicunt, aliam quandam intellegimus, quae est rerum expetendarum fugiendarumque scientia; illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum et humanarum scientia, in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos; ea si maxima est, ut est certe, necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur; pertinet igitur ad societatem
154 generis humani; ergo haec cognitioni anteponenda est. Atque id optimus quisque reapse ostendit et iudicat. Quis enim est tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas subito sit adlatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abiciat, etiamsi dinumerare se stellas aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in
155 amici re aut periculo fecerit. Quibus rebus intellegitur studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae

---

4. *sit* codd., Bt[1]., Ml.; *est* Fleckeisen, Bt.[2] — 10. *copiis omnia* Lambinus, Bt., Ml.[2]; *copiis quamvis omnia* codd.; *copiis [quamvis] omnia* Ml.[1] 15. *dicunt* B H b, Ml.; om. L p c Bt. — 18. *deorum et* secl. Gernhard, Bt. — 20. *ut est certe, necesse* Ml., *ut est, certe necesse* Bt. — 22. *naturae .... actio rerum* (v. 23) codd., Ml.; *rerum naturae .... actio* Scheibe, Bt. — 26. *reapse* Orelli, Ml.[2]; *re ab se* L c; *ab ipsa re* p; *re ipsa* B H b, *Bt., Ml.* [1] — 29. *adlatum* Bt.[2], *allatum* B H b, Bt[1]., Ml.; *oblatum* L p c.

pertinent ad hominum utilitatem, qua nihil homini esse debet antiquius. Atque illi ipsi, quorum studia vitaque omnis in 44
rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt; nam et erudiverunt multos, quo meliores cives utilioresque rebus suis publicis essent, ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracosium Dionem Plato multique multos, nosque ipsi, quidquid ad rem publicam attulimus, si modo aliquid attulimus, a doctoribus atque doctrina instructi ad eam et ornati accessimus. Neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt 156
atque docent, sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum adsequuntur. Nec enim locus ullus est praetermissus ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam rei publicae pertineret, ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi doctrinae studiis et sapientiae dediti ad hominum utilitatem suam intellegentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque etiam causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est quam vel acutissime sine eloquentia cogitare, quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate iuncti sumus. Atque ut apium examina non fingendorum favorum causa con- 157
gregantur, sed, cum congregabilia natura sint, fingunt favos, sic homines ac multo etiam magis natura congregati adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque, nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et ieiuna videatur, itemque magnitudo animi remota communitate coniunctioneque humana feritas sit quaedam et inmanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas, nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter 158
necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse

1. *utilitatem* B H b, Bt.[2], Ml.; *caritatem* L p c, Bt.[1] — 2. *illi ipsi quorum* L p c, Popp.; *illi quorum* B H b, edd. — 4. *erudiverunt* H b, edd., *erudierunt* B L p c. — 6. *Lysis* L c, edd., *lisis* p; *lysias* B H b. — 12. *Nec* B H b, edd.; *neque* L p c. — 16. *suam intellegentiam prudentiamque* B (teste Popp.), L p c; *suam prudentiam intellegentiamque* b, edd.; *prudentiam suam intellegantiamque* (sic) H. — 24. *cogitandique* L p c, edd.; *congregandique* B H b. — 27. *communitate* p (per compendium), Bt.[2], Ml.; *comitate* B H b L c; *a communitate* Anemoecius, Bt. — 32. *initam* L p c, August., edd.; *istam* B H b.

cum hominibus communitatem et societatem; quod si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio negotiis omnibus omissis totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita; nam et solitudinem fugeret et socium studii quaereret, tum docere tum discere vellet, tum audire tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est
45 159 illi officio, quod cognitione et scientia continetur; illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam moderationi modestiaeque semper anteponenda. Non placet; sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae causa sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita taetra quaedam, ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet rei publicae causa, ne res publica quidem pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut
160 intersit rei publicae quicquam illorum facere sapientem. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequetur considerata actio; ita fit, ut agere considerate pluris sit quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. Patefactus enim locus est ipse, ut non difficile sit in exquirendo officio, quid cuique sit praeponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid cuique praestet, intellegi possit, ut prima dis inmortalibus, secunda patriae, tertia parentibus,
161 deinceps gradatim reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intellegi potest non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit, sed etiam duobus propositis honestis utrum honestius sit. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

---

11. *naturae, sit* BHb, edd.; *naturae, ea sit* Lpc, Popp. — 17. *hoc,* Lpc, edd.; *haec* BHb. — 20. *sit* codd., Bt[1]., Ml.; *est* Halm (*effectumst*), Fleckeisen, Bt.[2] — *id* a, edd.; *ut* b; *hoc* BHLpc; — 21. *Etenim — prudenter* (v. 23) secl. Unger, Ml.[1] — 22. *sequetur* BHb, edd.; *sequitur* Lpc. — *considerata actio* Lpc, edd.; *considerat actio* Hb, *consideratio* B.

M. TULLI CICERONIS

DE OFFICIIS

LIBER SECUNDUS.

Quem ad modum officia ducerentur ab honestate, Marce 1 1
fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror
libro superiore. Sequitur, ut haec officiorum genera perse-
quar, quae pertinent ad vitae cultum et ad earum rerum,
quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias; in
quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile, tum ex utilibus
quid utilius aut quid maxime utile. De quibus dicere ad-
grediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixero.
Quamquam enim libri nostri complures non modo ad 2
legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt, tamen
interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen
sit invisum mirenturque in ea tantum me operae et temporis
ponere. Ego autem, quam diu res publica per eos gerebatur,
quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationes-
que in eam conferebam; cum autem dominatu unius omnia
tenerentur neque esset usquam consilio aut auctoritati locus,
socios denique tuendae rei publicae, summos viros, amisissem,
nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis
restitissem, nec rursum indignis homine docto voluptatibus.
Atque utinam res publica stetisset, quo coeperat, statu nec 3
in homines non tam commutandarum quam evertendarum

---

5. *in quo — maxime utile* (v. 7) secl. Heumannus, Facciolatus, edd. — 6. *tum ex — maxime utile* (v. 7) L p c, om. B H b.

rerum cupidos incidisset! Primum enim, ut stante re publica facere solebamus, in agendo plus quam in scribendo operae poneremus, deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Cum autem res publica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticuerunt
4 forenses et senatoriae. Nihil agere autem cum animus non posset in his studiis ab initio versatus aetatis existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam rettulissem. Cui cum multum adulescens discendi causa temporis tribuissem, posteaquam honoribus inservire coepi meque totum rei publicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et rei publicae temporibus; id autem omne consumebatur in legendo, scribendi otium non
5 erat. Maximis igitur in malis hoc tamen boni adsecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec erant satis nota nostris et erant cognitione dignissima. Quid enim est, per deos, optabilius sapientia, quid praesitantius, quid homini melius, quid homine dignius? Hanc igltur qui expetunt, philosophi nominantur, nec quicquam aiud est philosophia, si interpretari velis, praeter studium sapientiae. Sapientia autem est, ut a veteribus philosophis definitum est, rerum divinarum et humanarum causarumque, quibus eae res continentur, scientia; cuius studium qui vituperat, haud sane intellego,
6 quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive oblectatio quaeritur animi requiesque curarum, quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur, aut haec ars est aut nulla omnino, per quam eas adsequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent, quod alio quodam libro fecimus; hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbati rei publicae muneribus ad hoc nos studium potissimum contulissemus.

---

9. *molestias* L p c, Nonius, edd.; om. B H b. — 13. *temporibus* Victorius (sec. Baiterum), edd.; *temporis* B H b; *tempori* L p c. — 19. *expetunt L p c, edd.; expetant* H, *expectant* B b.

Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis 7
quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore nec habeat umquam, quid sequatur. Quae enim esset ista mens vel quae vita potius non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes alia probabilia, contra alia dicimus. Quid est igitur, quod me impediat ea, quae proba- 8
bilia mihi videantur, sequi, quae contra, improbare atque adfirmandi arrogantiam vitantem fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi ex utraque parte causarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia Cratippo auctore versaris iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt, tamen haec nostra finitima vestris ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

3

Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, 9
quarum duae ad decus honestatemque pertinerent, duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates, quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur, honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. In quo verbo lapsa consuetudo deflexit de via sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate secernens constitueret esse honestum aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum, qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit adferri. Summa quidem 10
auctoritate philosophi severe sane atque honeste haec tria genere confusa cogitatione distinguunt: quidquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent, itemque quod honestum, idem iustum; ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, ii saepe versutos homines et callidos admirantes malitiam sapientiam iudicant.

---

14. *disputatur* edd.; *disputantur* codd. — 28. *verbo* B H b, Ml.; om. L p, August., secl. Bt. — 34. *genere confusa* c, Bt.[1], Ml.[2]; *generae confusa* L; *genera confusa* B H b, Bt.[2], Ml.[1] — *quidquid enim — sit utile* (v. 37) secl. Unger, Bt.[2], Ml.

Quorum error eripiendus est opinioque omnis ad eam spem
traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude
et malitia se intellegant ea, quae velint, consequi posse.
11 Quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim
sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur
e terra, ut alia generis eiusdem, partim animalia, quae
habent suos impetus et rerum adpetitus. Eorum autem partim
rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis
equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur
aliquid ad usum hominum atque vitam. Ratione autem uten-
tium duo genera ponunt, deorum unum, alterum hominum.
Deos placatos pietas efficiet et sanctitas; proxime autem et
secundum deos homines hominibus maxime utiles esse pos-
12 sunt. Earumque item rerum, quae noceant et obsint, eadem
divisio est. Sed quia deos nocere non putant, iis exceptis
homines hominibus obesse plurimum arbitrantur. Ea enim
ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis
effecta; quae nec haberemus, nisi manus et ars accessisset,
nec iis sine hominum administratione uteremur. Neque enim
valetudinis curatio neque navigatio neque agri cultura neque
frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine
13 hominum opera ulla esse potuisset. Iam vero et earum re-
rum, quibus abundaremus, exportatio et earum, quibus ege-
remus, invectio certe nulla esset, nisi iis muneribus homines
fungerentur. Eademque ratione nec lapides ex terra excide-
rentur ad usum nostrum necessarii, nec ferrum, aes, aurum,
argentum effoderetur penitus abditum sine hominum labore
4 et manu. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur et
calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano
dari potuissent aut postea sublevari, si aut vi tempestatis
aut terrae motu aut vetustate cecidissent, nisi communis vita
14 ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde
ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes,
moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde
sine hominum opere habere possemus? Ex quibus multisque
aliis perspicuum est, qui fructus quaeque utilitates ex rebus

---

7. *partim* L c, Popp.; om. B H^{1}b; *alia* H^{2} (supra lineam additum manu altera), a, edd. — 9. *apes* secl. Facciolatus, Lund, edd. — *opere* B H b L c, Ml.; *opera* a, Bt. — 24. *iis* B b L; *his* H, edd.; *hijs* c. — 30. *sublevari* scripsi; *subveniri* L c, Ml.^{2}; *subvenire* B H b, Bt., Ml^{1} — 35. *opere codd., Ml.; opera* Ascensius, Bt.

iis, quae sint inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque belua usum habere possemus, homines certe fuerunt, nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fructus ex iis capere possemus; ab eisdemque et eae, quae nocent, 15 interficiuntur et, quae usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Qui enim aegris subveniretur, quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent, quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum? Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari nec frequentari: ex quo leges moresque constituti, tum iuris aequa discriptio certaque vivendi disciplina. Quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est effectumque, ut esset vita munitior, atque ut dando et accipiendo mutuandisque facultatibus et commodandis nulla re egeremus.

5 16 Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem bello nec principem domi magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi, qui collectis ceteris causis eluvionis, pestilentiae, vastitatis, beluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta, deinde comparat, quanto plures deleti sint homines

---

1. *sint* codd., Bt.[1], Ml.; *sunt* Bt.[2] — 8. *et eae, quae* BHb, Bt.[1]; *et ea quae* L, *ea quae* (om. *et*) c; *et quae* Bt.[2], Ml. — 11. *qui .... subveniretur* Gernhard, edd.; *qui .... subveniret* BH, *quis .... subveniret* Lc, *quid .... subveniret* b. — 14. *distat* Lpc, August., *destitit* BHb, Bt. — 19. *mutuandisque facultatibus et commodandis* Nonius, Bt.[2], Ml.; *mutandisque facultatibus et commodis* codd., Bt.[1] — 23. bello BHb, Ml.; belli Lpc, Bt.

hominum impetu, id est bellis aut seditionibus, quam omni
reliqua calamitate.

17 Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin ho-
mines plurimum hominibus et prosint et obsint, proprium
hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum et ad
usus suos adiungere. Itaque, quae in rebus inanimis quaeque
in usu et tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum
vitam, artibus ea tribuuntur operosis, hominum autem studia
ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata vi-
18 rorum praestantium sapientia et virtute excitantur. Etenim
virtus omnis tribus in rebus fere vertitur, quarum una est
in perspiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit,
quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque
gignantur, quae cuiusque rei causa sit; alterum cohibere
motus animi turbatos, quos Graeci πάθη nominant, adpeti-
tionesque, quas illi ὁρμάς, oboedientes efficere rationi; tertium
iis, quibuscum congregemur, uti moderate et scienter, quorum
studiis ea, quae natura desiderat, expleta cumulataque ha-
beamus, per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi,
propulsemus ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sint,
tantaque poena adficiamus, quantam aequitas humanitasque
6
19 patitur. Quibus autem rationibus hanc facultatem adsequi
possimus, ut hominum studia complectamur eaque teneamus,
dicemus, neque ita multo post, sed pauca ante dicenda sunt.
Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel se-
cundas ad res vel adversas, quis ignorat? Nam et, cum pro-
spero flatu eius utimur, ad exitus pervehimur optatos et,
cum reflavit, adfligimur. Haec igitur ipsa fortuna ceteros
casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempe-
states, naufragia, ruinas, incendia, deinde a bestiis ictus,
20 morsus, impetus; haec ergo, ut dixi, rariora. At vero inte-
ritus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum, clades
imperatorum, ut nuper summi et singularis viri, invidiae
praeterea multitudinis atque ob eas bene meritorum saepe
civium expulsiones, calamitates, fugae, rursusque secundae
res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt,

---

7. *usu et* L p c, Ml.; om. B H b, Bt.[2]; secl. Bt.[1] — 9. *virorum praestantium* secl. Ml. — 13. *quaeque gignantur* B H b, edd.; *quidque gignatur* L p c. — 15. *πάθη* edd.; *pathe* L c, *pathos* B H, *phatos* b. — 22. *patitur* B H b, edd.; *patiatur* L c. — 36. *fortuita* B H b, edd.; *fortuitae* L, *fortune c.*

tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras adlicere atque excitare possimus. Quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur; ita fortasse etiam brevior videbitur.

Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum 21 augendum atque honestandum, aut benivolentiae gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt, aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant, aut cui fidem habent et bene rebus suis consulere arbitrantur, aut cuius opes metuunt, aut contra, a quibus aliquid expectant, ut cum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt, aut postremo pretio ac mercede ducuntur, quae sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima et iis, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur; male enim se res habet, cum, quod 22 virtute effici debet, id temptatur pecunia. Sed quoniam non numquam hoc subsidium necessarium est, quem ad modum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subiciunt se homines imperio alterius et potestati de causis pluribus. Ducuntur enim aut benivolentia aut beneficiorum magnitudine aut dignitatis praestantia aut spe sibi id utile futurum aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissisque capti aut postremo, ut saepe in nostra re publica videmus, mercede conducti. Omnium autem rerum nec aptius est quicquam 7 23 ad opes tuendas ac tenendas quam diligi nec alienius quam timeri. Praeclare enim Ennius:

Quém metuunt, odérunt; quem quisque ódit,
periisse éxpetit.

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas paretque cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem, sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam talem interitum effugit; malus

23. *aut* (ante *beneficiorum*) codd., Ml.; *et* Pearce, Bt. — 25. *promissisque* Lc, edd.; *promissionisque* BHb. — 34. *paretque* (*paret quę* i. e. *paret quae* L) *cum maxime mortuo* Lc[1] (del. c[2]), Bt.; *apparet cuius maxume mortui* b. *apparet cuius maxime portui* BH; *ac paret cum m. mortuo* Halm., Ml.

enim est custos diuturnitatis metus contraque benivolentia
24 fidelis vel ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos im-
perio coërcent, sit sane adhibenda saevitia, ut eris in fa-
mulos, si aliter teneri non possunt; qui vero in libera civi-
tate ita se instruunt, ut metuantur, iis nihil potest esse de-
mentius. Quamvis enim sint demersae leges alicuius opibus,
quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando
aut iudiciis tacitis aut occultis de honore suffragiis. Acriores
autem morsus sunt intermissae libertatis quam retentae.
Quod igitur latissime patet neque ad incolumitatem solum,
sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id ample-
ctamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quae
volemus, et privatis in rebus et in re publica consequemur.
Etenim qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem me-
25 tuant ipsi necesse est. Quid enim censemus superiorem illum
Dionysium quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros me-
tuens tonsorios candente carbone sibi adurebat capillum? quid
Alexandrum Pheraeum quo animo vixisse arbitramur? qui, ut
scriptum legimus, cum uxorem Theben admodum diligeret, ta-
men ad eam ex epulis in cubiculum veniens barbarum, et eum
quidem, ut scriptum est, compunctum notis Thraeciis, destricto
gladio iubebat anteire praemittebatque de stipatoribus suis,
qui scrutarentur arculas muliebres et, ne quod in vestimentis
telum occultaretur, exquirerent. O miserum, qui fideliorem
et barbarum et stigmatiam putaret quam coniugem! Nec
eum fefellit: ab ea est enim ipsa propter pelicatus suspi-
cionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae
26 premente metu possit esse diuturna. Testis est Phalaris,
cuius est praeter ceteros nobilitata crudelitas, qui non ex
insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander, non a
paucis, ut hic noster, sed in quem universa Agrigentinorum
multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium
reliquerunt universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid?
Lacedaemonios iniuste imperantes nonne repente omnes fere
socii deseruerunt spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuc-
8 tricae calamitatis? Externa libentius in tali re quam do-
mestica recordor. Verum tamen, quam diu imperium po-
puli Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro
sociis aut de imperio gerebantur, exitus erant bellorum aut

---

3. *ut eris* Baiter, Ml.; *uteris* L, *ut eriis* B, *utere hiis* H, *utere iis* b; *utantur eis* c. — 5. *iis* eadem manu corr. ex *hiis* b, edd.; *his* BHL, *hijs* c.

mites aut necessarii, regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus, nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent; itaque illud 27
patrocinium orbis terrae verius quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamus, post vero Sullae victoriam penitus amisimus; desitum est enim videri quicquam in socios iniquum, cum extitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria; est enim ausus dicere, hasta posita cum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletium et certe civium, 'praedam se suam vendere'. Secutus est, qui in causa impia, victoria etiam foediore non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet. Itaque vexatis ac perditis exteris nationibus 28
ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quicquam sol vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia; a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas. Nec vero 29
umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt. Quam P. Sulla cum vibrasset dictatore propinquo suo, idem sexto tricesimo anno post a sceleratiore hasta non recessit; alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intellegi talibus praemiis propositis numquam defutura bella civilia. Itaque parietes modo urbis stant et manent, iique ipsi iam extrema scelera metuentes, rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum), dum metui quam cari esse et diligi malumus. Quae si populo Romano iniuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod cum perspicuum sit, benivolentiae vim esse magnam, metus inbecillam, sequitur, ut disseramus, quibus rebus facillime possimus eam, quam volumus,

---

27. *P.* c, edd.; *L.* BHb. — 35. *malumus* BH a^2 b, Ml.; *maluimus* a^1c, Bt.

30 adipisci cum honore et fide caritatem. Sed ea non pariter
omnes egemus; nam ad cuiusque vitam institutam accommo-
dandum est, a multisne opus sit an satis sit a paucis diligi.
Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessa-
rium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum et
nostra mirantium; haec enim est una res prorsus, ut non
multum differat inter summos et mediocres viros, eaque
31 *aeque* utrisque est propemodum comparanda. Honore et
gloria et benivolentia civium fortasse non aeque omnes egent,
sed tamen, si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum cum
ad cetera, tum ad amicitias comparandas.

9 Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur
Laelius; nunc dicamus de gloria, quamquam ea quoque de
re duo sunt nostri libri, sed attingamus, quandoquidem ea
in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum. Summa
igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit mul-
titudo, si fidem habet, si cum admiratione quadam honore
dignos putat. Haec autem, si est simpliciter breviterque di-
cendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a
multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad mul-
titudinem, ut in universorum animos tamquam influere pos-
32 simus. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi, benivo-
lentiae praecepta videamus; quae quidem capitur beneficiis
maxime, secundo autem loco voluntate benefica benivolentia
movetur, etiamsi res forte non suppetit; vehementer autem
amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberali-
tatis, beneficentiae, iustitiae, fidei omniumque earum virtutum,
quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Et-
enim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia
per se nobis placet animosque omnium natura et specie sua
commovet maximeque quasi perlucet ex iis, quas comme-
moravi, virtutibus, idcirco illos, in quibus eas virtutes esse
remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem
causae diligendi gravissimae; possunt enim praeterea non
33 nullae esse leviores. Fides autem ut habeatur, duabus rebus
effici potest, si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia
prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intellegere

---

6. *est* codd.; om. edd. — 7. *eaque aeque* Bezzenberger, Stuerenburg; *eaque* (om. *aeque*) codd., *aeque* (om. *eaque*) edd. — 12. *qui inscribitur Laelius* secl. Gulielmius, Bt. — 19. *pariuntur* B H b c, edd.; *parantur* p, August. — 24. *voluntate — movetur* (v. 25) et *autem* (v. 25) secl. Herm. Sauppe, Bt.

quam nos arbitramur quosque et futura prospicere credimus et, cum res agatur in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse; hanc enim utilem homines existimant veramque prudentiam. Iustis autem et fidis hominibus, id est bonis viris, ita fides habetur, ut nulla sit in iis fraudis iniuriaeque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia 34
plus pollet, quippe cum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem; quo enim quis versutior et callidior, hoc invisior et suspectior detracta opinione probitatis. Quam ob rem intellegentiae iustitia coniuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium, iustitia sine prudentia multum poterit, sine iustitia nihil valebit prudentia.

Sed ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes philo- 10 35
sophos constet a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse, alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas, alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quam ob rem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios viros bonos, alios prudentes esse dicamus; popularibus enim verbis est agendum et usitatis, cum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur.

Erat igitur ex iis tribus, quae ad gloriam pertinerent, 36
hoc tertium, ut cum admiratione hominum honore ab iis digni iudicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna et praeter opinionem suam animadverterunt, separatim autem, in singulis si perspiciunt necopinata quaedam bona. Itaque eos viros suspiciunt maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares perspicere virtutes, despiciunt autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos pu-

---

4. *et fidis* secl. Facciolatus, Pearce, Bt., Ml.[1] — 10. *valeat* c, *valet* B H b, edd. — 11. *suspectior* B H c, Bt.; *suspectior est* b, Ml. — 14. *iustitia* — *poterit* secl. Bt.[2] — 27. *iis* Baiter, Ml.: *his* B H, *hijs* c; om. b. — 32. efferunt codd., *ecferunt* Nonius, edd.

tant et ad faciendam iniuriam instructos, eos contemnunt
quidem neutiquam, sed de iis male existimant. Quam ob rem,
ut ante dixi, contemnuntur ii, qui 'n e c s i b i n e c a l t e r i',
ut dicitur, in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura
37 est. Admiratione autem adficiuntur ii, qui anteire ceteris
virtute putantur et cum omni carere dedecore, tum vero iis
vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et vo-
luptates, blandissimae dominae, maioris partis animos a vir-
tute detorquent, et dolorum cum admoventur faces, praeter
modum plerique exterrentur; vita, mors, divitiae, paupertas
omnes homines vehementissime permovent. Quae qui in
utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, cum-
que aliqua iis ampla et honesta res obiecta est, totos ad se
convertit et rapit, tum quis non admiretur splendorem pul-
11 38 chritudinemque virtutis? Ergo et haec animi despicientia
admirabilitatem magnam facit et maxime iustitia, ex qua
una virtute viri boni appellantur, mirifica quaedam multi-
tudini videtur, nec iniuria; nemo enim iustus esse potest,
qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet,
aut qui ea, quae sunt his contraria, aequitati anteponit.
Maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur; quod
in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur.
Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia
conficit, et benivolentiam, quod prodesse vult plurimis, et
ob eandem causam fidem, et admirationem, quod eas res spernit
et neglegit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

39 Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio
vitae adiumenta hominum desiderat, in primisque ut habeat,
quibuscum possit familiares conferre sermones; quod est dif-
ficile, nisi speciem prae te boni viri feras. Ergo etiam so-
litario homini atque in agro vitam agenti opinio iustitiae ne-
cessaria est, eoque etiam magis, quod, eam si non habebunt,
40 nullis praesidiis saepti multis adficientur iniuriis. Atque iis
etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant contrahendisque

---

1. *contemnunt quidem neutiquam* BHp, Bt.[1]; *contempnunt quidem nequaquam* c; *haud contemnunt quidem* b, Ml.[1], Bt.[2]; *non contemnunt quidem* Madvig, Ml.[2] — 2. *iis* B, edd.; *his* Hb, *hijs* c. — 5. *adficiuntur* codd., Ml.; *adficiunt* Lambinus, Bt. — 8. *maioris*; *partis animos* c, edd.; *maiores partes* (*partis* B) *animi* BHb. — 13. *est* BHb Ml.; om. c, Bt. — 22. *sit* codd., Bt.[1], *Ml.*; *est* Ph. Wagner, Bt.[2] — 32. *habebunt nullis* Facciolatus, edd.; *habebunt iniusti habebuntur nullis* BHb; *habebunt iniustique habebuntur nullis* c.

negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est, cuius tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum, ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis aut relinquatur; quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardulis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit et multo maiores Viriathus Lusitanus; cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is qui Sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam eius vim inter leges et iudicia et in constituta re publica fore putamus? Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait 12 41
Herodotus, sed etiam apud maiores nostros iustitiae fruendae causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui maiores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute praestantem; qui cum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa, quae regum. Ius enim semper 42
est quaesitum aequabile; neque enim aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequebantur, erant eo contenti; cum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. Adiuncto vero, ut idem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines iis auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iustitia est cum ipsa per sese (nam aliter iustitia non esset), tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, verum etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppeditet, nec solum ne-

---

10. *latro* secl. Bt. — 21. *inops* codices deteriores, edd.; *in otio* B H b p, *inicio* c. — 24. *infimis* c, edd.; *infirmis* B b, *infirmos* H.— *retinebat* c, edd.; *pertinebat* B h p, *pertinebant* b.

cessarios, sed etiam liberales, sic gloria et quaerenda et
43 collocanda ratione est. Quamquam praeclare Socrates hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione et inani ostentatione et ficto non modo sermone, sed etiam vultu stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit atque etiam propagatur, ficta omnia celeriter tamquam flosculi decidunt, nec simulatum potest quicquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem, sed brevitatis causa familia contenti erimus una. Tiberius enim Gracchus P. f. tam diu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit; at eius filii nec vivi probabantur bonis et mortui numerum obtinent iure caesorum. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, iustitiae fungatur officiis. Ea quae essent, dictum est in libro superiore.

13
44 Sed ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet causam celebritatis et nominis aut a patre acceptam, quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse, aut aliquo casu atque fortuna, in hunc oculi omnium coniciuntur atque in eum, quid agat, quem ad modum vivat, inquiritur et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum
45 potest nec dictum eius esse nec factum. Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur, ii, simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare atque ad ea rectis studiis debent contendere; quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur.

Prima est igitur adulescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest, in qua multi apud maiores nostros extiterunt; semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello cum te Pompeius alae praefecisset, magnam

11. *Tiberius* codd., Bt.; *Ti.* Ml. — 14. *numerum* c, edd.; *nume* BHb (ante lacunam H); *nomen* p. — 15. *veram gloriam* edd.; *veram iustitiae gloriam* codd. — 27. *ii* B, edd.; *iis* b; *hi* H, *hij* c. — 28. *atque* c, *Nonius; et* BHb, edd. — 31. *est igitur* BHc, Bt.; *igitur est* b, Ml. — 36. *alae praefecisset* Graevius, edd.; *alae alteri praefecisset* codd.; geneti-

laudem et a summo viro et ab exercitu consequebare equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum re publica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto; quam ob rem pergamus ad ea, quae restant.

Ut igitur in reliquis rebus multo maiora opera sunt 46
animi quam corporis, sic eae res, quas ingenio ac ratione persequimur, gratiores sunt quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia, tum pietate in parentes, in suos benivolentia; facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adulescentes, qui se ad claros et sapientes viros bene consulentes rei publicae contulerunt; quibuscum si frequentes sunt opinionem adferunt populo eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. P. Ru- 47
tili adulescentiam ad opinionem et innocentiae et iuris scientiae P. Muci commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, cum esset admodum adulescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa, et, qua aetate qui exercentur laude adfici solent, ut de Demosthene accepimus, ea aetate L. Crassus ostendit id se in foro optime iam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. Sed cum duplex ratio sit 14 48
orationis, quarum in altera sermo sit, in altera contentio, non est id quidem dubium, quin contentio orationis maiorem vim habeat ad gloriam (ea est enim, quam eloquentiam dicimus); sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos comitas adfabilitasque sermonis. Extant epistulae et Philippi ad Alexandrum et Antipatri ad Cassandrum et Antigoni ad Philippum filium, trium *hominum* prudentissimorum (sic enim accepimus), quibus praecipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benivolentiam adliciant militesque blande appellando sermone deleniant. Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat gloriam. Magna est enim admiratio copiose sapienterque

---

vum inter *alae* et *alteri* excidisse suspicatur Schenkl. — 9. *tum* codd. *cum* Victorius, edd. — 19. *et qua* Manutius, edd.; *ex qua* codd. — 23. *sermo sit* codd., Bt.[1], Ml; *sermo est* Orelli, Bt.[2] — 24. *orationis* secl. Fleckeisen, Bt.[2], Ml.[2] — 29. *hominum* scripsi; om. codd. et edd. — 31. *blande* c, edd.; *blando* BHb. — 32. *sermone* BHbc; om. Gulielmius (cum tribus libris), Bt.; secl. Ml. — 34. *gloriam* codd.; om. C. Langius, Bt.; secl. Ml.

dicentis, quem qui audiunt intellegere etiam et sapere plus quam ceteros arbitrantur; si vero inest in oratione mixta modestia gravitas, nihil admirabilius fieri potest, eoque magis,
49 si ea sunt in adulescente. Sed cum sint plura causarum genera, quae eloquentiam desiderent, multique in nostra re publica adulescentes et apud iudices et apud populum et apud senatum dicendo laudem adsecuti sint, maxima est admiratio in iudiciis. Quorum ratio duplex est; nam ex accusatione et ex defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paulo ante de Crasso. Idem fecit adulescens M. Antonius. Etiam P. Sulpici eloquentiam accusatio inlustravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium
50 vocavit. Sed hoc quidem non est saepe faciendum nec umquam nisi aut rei publicae causa, ut ii, quos ante dixi, aut ulciscendi, ut duo Luculli, aut patrocinii, ut nos pro Siculis, pro Sardis in Albucio Iulius. In accusando etiam M.' Aquilio L. Fufi cognita industria est. Semel igitur aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, rei publicae tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius non est reprehendendum; modus tamen adsit. Duri enim hominis vel potius vix hominis videtur periculum capitis inferre multis. Id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere; quod contigit M. Bruto summo genere nato, illius filio, qui iuris civilis in primis pe-
51 ritus fuit. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas; id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum quam eloquentiam a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum religioni nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere; vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est semper in causis verum sequi, patroni non numquam veri simile, etiamsi minus sit verum, defendere; quod scribere, praesertim cum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum, Panaetio. Maxime

---

3. *modestia* B H b, edd.; *modestiae* c. — 6. *et apud populum* c, edd.; *om. B H b.* — 19. *sit* B H b, edd.; om. c. — 33. *modo ne nefarium* L c, *edd.; modo nefarium* Nonius; *et nefarium* B H b.

autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur, ut nos et saepe alias et adulescentes contra L. Sullae dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus, quae, ut scis, extat oratio.

Sed expositis adulescentium officiis, quae valeant ad **15** 52 gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac de liberalitate dicendum est. Cuius est ratio duplex; nam aut opera benigne fit indigentibus aut pecunia. Facilior est haec posterior, locupleti praesertim, sed illa lautior ac splendidior et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur, largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur; qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. At qui opera, id est virtute et industria, 53 benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt, dein consuetudine beneficentiae paratiores erunt et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Praeclare in epistula quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benivolentiam Macedonum consectetur: 'Quae te, malum!' inquit, 'ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore?' Bene 'ministrum et praebitorem', quia sordidum regi, melius etiam, quod largitionem 'corruptelam' dixit esse; fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper expectandum paratior. Hoc ille filio, sed praeceptum putemus omnibus. 54 Quam ob rem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae constet ex opera et industria, et honestior sit et latius pateat et possit prodesse pluribus. Non numquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, sed diligenter atque moderate; multi enim patrimonia effuderunt inconsulte largiendo. Quid autem est stultius quam, quod libenter facias, curare, ut id

---

11. *utroque* codd., Bt.[1], Ml.; *utraque* Lambin., Bt.[2] — 20. *in* B H b, edd.; om. L p c. — 26. *sperent fore? Bene ministrum et praebitorem* L p c, *August.*, *edd.*; om. B H b. — 32. *constet* codd., Bt.[1], Ml.; *constat* Bt.[2]

diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae; cum enim dando egere coeperunt, alienis bonis manus adferre coguntur. Ita, cum benivolentiae comparandae causa benefici esse velint, non tanta studia adsequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ade-
55 merunt. Quam ob rem nec ita claudenda res est familiaris, ut eam benignitas aperire non possit, nec ita reseranda, ut pateat omnibus; modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus, id quod a nostris hominibus saepissime usurpatum iam in proverbii consuetudinem venit, 'largitionem fundum non habere'; etenim quis potest modus esse, cum et idem, qui consuerunt, et idem illud alii desiderent?

16 Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales; prodigi, qui epulis et viscerationibus et gladiatoriis muneribus, ludorum venationumque apparatu pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi, liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt aut aes alienum suscipiunt amicorum aut in filiarum collocatione ad-
56 iuvant aut opitulantur in re vel quaerenda vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto in eo libro, quem de divitiis scripsit; in quo multa praeclare, illud absurde: est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum taliumque sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cuius pauca exempla posui, multo et maior videtur et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit! qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quae fiunt ad multitudinem deleniendam. *Ait enim,* 'qui ab hoste obsidentur, si emere aquae sextarium cogerentur mina, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari, sed cum attenderint, veniam necessitati dare, in his inmanibus iacturis infinitisque sumptibus nihil nos magnopere mirari, cum praesertim neque necessitati subveniatur nec dignitas augeatur ipsaque illa

---

6. *res est* B H b, edd.; *est res* L c, Nonius. — 16. *gladiatoriis* L p c; *gladiatorum* B H b, edd. — 21. *in re vel* L c, edd.; *vel in re* B H b. — 28. *Aristoteles* codd., Bt.[2], Ml.; *Aristo Ceus* Beier, Bt.[1] — 30. *Ait enim qui* Mueller, Bt.[2]; *at ii* (*hij* c) *qui cum* L c; *at ii* (*hii* H) *qui* B H b, Bt.[1] — 31. *cogerentur* B H b, Ml.; *cogantur* L p c, Bt. — *primo incredibile B H b, Bt.[2], Ml.; primo auditu incredibile* L c; *primo* [*auditu*] *incredibile* Bt.[1]

delectatio multitudinis ad breve exiguumque tempus *capiatur*, eaque a levissimo quoque, in quo tamen ipso una cum satietate memoria quoque moriatur voluptatis.' Bene etiam 57
colligit 'haec pueris et mulierculis et servis et servorum simillimis liberis esse grata, gravi vero homini et ea, quae fiunt, iudicio certo ponderanti probari posse nullo modo.' Quamquam intellego in nostra civitate inveterasse iam bonis temporibus, ut splendor aedilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, cum cognomine dives tum copiis, functus est aedilicio maximo munere, et paulo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio magnificentissima aedilitate functus est, deinde C. Claudius App. f., multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus me consule vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompei munera secundo consulatu. In quibus omnibus quid mihi placeat, vides. Vitanda tamen suspicio est avaritiae. Ma- 17 58
merco, homini divitissimo, praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. Quare et si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, at tamen adprobantibus, faciendum est, modo pro facultatibus, nos ipsi ut fecimus, et si quando aliqua res maior atque utilior populari largitione adquiritur, ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. Ne Marco quidem Seio vitio datum est, quod in caritate asse modium populo dedit; magna enim se et inveterata invidia nec turpi iactura, quando erat aedilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, qui gladiatoribus emptis rei publicae causa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodi conatus furoresque compressit.

Causa igitur largitionis est, si aut necesse est aut utile. In iis autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem 59
Philippus Q. f., magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curio. Nobis quoque licet in hoc quodam modo gloriari; nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro

1. *capiatur* Beier, Ml.; om. codd., Bt. (qui ed. *tempus**). — 4. *et servis* B H b, edd.; *ac servis* L c. — 7. *iam* B H b, edd.; *et iam* L, *etiam* p c. — 9. *postuletur* B H b, Ml.; *postularetur* L p c, Bt. — 24. *Marco* codd., Bt.; *M.* Ml. — 32. *iis* B b, *is* L; *his* H, edd.; *hijs* c.

quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo no-
60 minavi, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit. Atque etiam
illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus
omniaque, quae ad usum rei publicae pertinent. Quamquam
quod praesens tamquam in manum datur iucundius est, tamen
haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa
verecundius reprehendo propter Pompeium, sed doctissimi
non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his
libris secutus sum, non interpretatus, et Phalereus Deme-
trius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod tan-
tam pecuniam in praeclara illa propylaea coniecerit. Sed
de hoc genere toto in iis libris, quos de re publica scripsi,
diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum
genere vitiosa est, temporibus necessaria, et tum ipsum et
ad facultates accommodanda et mediocritate moderanda est.
18
61 In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate
proficiscitur, non uno modo in disparibus causis adfecti esse
debemus. Alia causa est eius, qui calamitate premitur, et
62 eius, qui res meliores quaerit nullis suis rebus adversis. Pro-
pensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte
erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adiuvari volent,
non ne adfligantur, sed ut altiorem gradum ascendant, re-
stricti omnino esse nullo modo debemus, sed in deligendis
idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare
Ennius:

Bene fácta male locáta male facta árbitror.

63 Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum ex
ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim re-
mota gratissima est liberalitas, eoque eam studiosius plerique
laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium
est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam
plurimos adficiamus, quorum memoria liberis posterisque
prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim inme-
morem beneficii oderunt eamque iniuriam in deterrenda libe-
ralitate sibi etiam fieri eumque qui faciat, communem hostem
tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam rei publicae
est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores;
quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione
Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ego consuetudinem

---

4. *quamquam*, B H b L c, Bt.[2], Ml.; *quamquam enim* a, Bt.[1] — 34. *in om. Bt.*[2] — *39. ego L p c,* Lactantius, Bt.; *ergo* B (teste Popp.), H b, Ml.

benignitatis largitioni munerum longe antepono; haec est
gravium hominum atque magnorum, illa quasi adsentatorum
populi multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Con- 64
veniet autem cum in dando munificum esse, tum in exigendo
non acerbum in omnique re contrahenda, vendendo, emendo,
conducendo, locando, vicinitatibus et confiniis aequum, facilem,
multa multis de suo iure cedentem, a litibus vero, quantum liceat
et nescio an paulo plus etiam, quam liceat, abhorrentem.
Est enim non modo liberale paulum non numquam de suo
iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda
autem ratio est rei familiaris, quam quidem dilabi sinere
flagitiosum est, sed ita, ut inliberalitatis avaritiaeque absit
suspicio; posse enim liberalitate uti non spoliantem se patri-
monio nimirum est pecuniae fructus maximus. Recte etiam
a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi
quidem videtur, valde decorum patere domus hominum in-
lustrium hospitibus inlustribus, idque etiam rei publicae est
ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe
nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui
honeste posse multum volunt, per hospites apud externos
populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit
Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem
fuisse; ita enim instituisse et vilicis imperavisse, ut omnia
praeberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.

Quae autem opera, non largitione beneficia dantur, 19 65
haec tum in universam rem publicam, tum in singulos cives
conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare atque hoc
scientiae genere prodesse quam plurimis vehementer et ad
opes augendas pertinet et ad gratiam. Itaque cum multa
praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis
summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio;
quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione
sua principes retinuerunt, nunc, ut honores, ut omnes digni-
tatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est, idque
eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui
omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile
vicisset. Haec igitur opera grata multis et ad beneficiis ob-
stringendos homines accommodata. Atque huic arti finitima 66

---

1. *longe* L p c, Lactantius, edd.; om. B H b. — 11. *dilabi* L c, Ml.; *delabi* B H b (p?) Bt. — 22. *Athenis* secl. Heine, Bt. — *Laciadas* secl. van den Es, Bt. — 27. *consilio iuvare* secl. Muther, Bt., Ml.

est dicendi gravior facultas et gratior et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius vel admiratione audientium vel spe indigentium vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas et non gravate et
67 gratuito defendentis beneficia et patrocinia late patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem, ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut iuris periti esse aut diserti, licet tamen opera prodesse multis beneficia petentem, commendantem iudicibus, magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem; quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat
68 industria. Iam illud non sunt admonendi (est enim in promptu), ut animadvertant, cum iuvare alios velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt, quos non debent, aut eos, quos non expedit; si imprudentes, neglegentiae est, si scientes, temeritatis. Utendum etiam est excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit nec aliter facere potueris, ceterisque operis et officiis erit id, quod violatum videbitur, compensandum.

20
69 Sed cum in hominibus iuvandis aut mores spectari aut fortuna soleat, dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est; sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causae non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiamsi referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, 'pecuniam qui habeat,

---

1. *dicendi gravior facultas* B H b; *gravior facultas* (om. *dicendi*) L p c; *dicendi facultas* Lambin., edd. — 3. *huic ergo* Facciolatus, Ml.; *huic quoque ergo* B H b L c, Bt.; *huic quoque* (om. *ergo*) p. — 4. *toga* L p c, edd.; *tota* *B H b*. — *25. videbitur* L p c, edd.; om. B H b; *est* a.

non reddidisse, qui reddiderit, non habere, gratiam
autem et, qui rettulerit, habere et, qui habeat, ret-
tulisse.' At qui se locupletes, honoratos, beatos putant,
ii ne obligari quidem beneficio volunt; quin etiam bene-
ficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum ali-
quod acceperint, atque etiam a se aut postulari aut expec-
tari aliquid suspicantur, patrocinio vero se usos aut clientes
appellari mortis instar putant. At vero ille tenuis, cum, quid- 70
quid factum sit, se spectatum, non fortunam putet, non modo
illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus expectat (eget
enim multis), gratum se videri studet neque vero verbis auget
suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat.
Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque
defenderis, in uno illo aut, si forte, in liberis eius manet
gratia; sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes
non improbi humiles, quae magna in populo multitudo est,
praesidium sibi paratum vident. Quam ob rem melius apud bonos 71
quam apud fortunatos beneficium collocari puto. Danda om-
nino opera est, ut omni generi satis facere possimus; sed si
res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor
adhibendus. Qui cum consuleretur, utrum bono viro pauperi
an minus probato diviti filiam collocaret: 'Ego vero',
inquit, 'malo virum, qui pecunia egeat, quam pe-
cuniam, quae viro.' Sed corrupti mores depravatique
sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unum
quemque nostrum pertinet? Illum fortasse adiuvat, qui habet;
ne id quidem semper, sed fac iuvare; potentior sane sit,
honestior vero quo modo? Quod si etiam bonus erit vir, ne
impediant divitiae, quo minus iuvetur, modo ne adiuvent,
sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque
sit. Extremum autem praeceptum in beneficiis operaque
danda, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro
iniuria; fundamentum enim est perpetuae commendationis et
famae iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae 21 72

---

1. *gratiam autem et, qui rettulerit* (*retulerit* L c), *habere* L p c, edd.; om. B H b. — 7. *vero se* B H b, edd.; *vero tuo se* L p c. — 9. *sit* codd., Bt.[1], Ml.; *est* Halm., Bt.[2] — *putet* Ml.; *putat* codd., Bt. — 14. *si* L p c, edd.; om. B H b. — 27. *potentior* cum libris aliquot scriptis editiones vett.; *utentior* codd., Bt.[1], Ml.[1]; *opulentior* liber quidam C. Langii, Lambinus, Bt.[2], Ml.[2]

ad singulos spectant, deinceps de iis, quae ad universos quaeque ad rem publicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim eius modi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim, singulos ut attingant; quae sunt etiam gratiora. Danda opera est omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit aut certe ne obsit rei publicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio, exhauriebat igitur aerarium; modica M. Octavi et rei publicae tolerabilis et plebi necessaria, ergo et
73 civibus et rei publicae salutaris. In primis autem videndum erit ei, qui rem publicam administrabit, ut suum quisque teneat neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus, in tribunatu cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est et in eo vehementer se moderatum praebuit, — sed cum in agendo multa populariter, tum illud male, 'non esse in civitate duo milia hominum, qui rem haberent.' Capitalis oratio est, ad aequationem bonorum pertinens; qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerentur, res publicae civitatesque constitutae sunt. Nam etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe
74 custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant. Danda etiam opera est, ne, quod apud maiores nostros saepe fiebat propter aerarii tenuitatem adsiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum, idque ne eveniat, multo ante erit providendum. Sin quae necessitas huius muneris alicui rei publicae obvenerit (malo enim quam nostrae ominari; neque tamen de nostra, sed de omni re publica disputo), danda erit opera, ut omnes intellegant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rem publicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt ad victum necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare; est enim in promptu; tantum locus attingendus fuit.

75 Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. 'Utinam', inquit C. Pontius Samnis, 'ad illa tempora me fortuna

---

3. *partim* L p c, edd.; *quae* (*que* H) *partim* B H b. — 18. *est* B H b, Bt.[1], Ml.; om. L p c, Bt. — 27. *enim quam* B H b L p, Ml.; *enim alii quam* a, Bt.; *enim aliene quam* c. — 32. *ad victum* L p c, Bt.[1]; om. B H b, *Bt.*[2], *Ml.*

reservavisset et tum essem natus, quando Romani dona accipere coepissent! Non essem passus diutius eos imperare.' Ne illi multa saecula expectanda fuerunt; modo enim hoc malum in hanc rem publicam invasit. Itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est, nulla antea cum fuisset. At vero postea tot leges et proximae quaeque duriores, tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum, tanta sublatis legibus et iudiciis expilatio direptioque sociorum, ut inbecillitate
aliorum, non nostra virtute valeamus. Laudat Africanum Pa- 22
naetius, quod fuerit abstinens. Quidni laudet? Sed in illo 76
alia maiora; laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus Paulus tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam intulit praeter memoriam nominis sempiternam. Imitatus patrem Africanus nihilo locupletior Karthagine eversa. Quid? qui eius collega fuit in censura, L. Mummius, numqui copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare quam domum suam maluit; quamquam Italia ornata domus ipsa mihi videtur ornatior.

Nullum igitur vitium taetrius est, ut eo, unde digressa 77
est, referat se oratio, quam avaritia, praesertim in principibus et rem publicam gubernantibus. Habere enim quaestui rem publicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque, quod Apollo Pythius oraculum edidit, Spartam nulla re alia nisi avaritia esse perituram, id videtur non solum Lacedaemoniis, sed etiam omnibus opulentis populis praedi-

---

1. *quando* B H b p, edd.; *si quando* L c. — 2. *dona accipere* B H L p c, Bt.; *accipere dona* b, Ml. — 6. *roboris* B H b, edd.; om. L p c, Popp. — 9. *tantum Italicum* L p c; *tantum* [*Italicum*] edd.; *tantum iliacum* B H, *tanti militari cum* b. — 14. *abstinentiae* L p c, edd.; *sapientiae* B H b. — 16. *potitus Paulus* J. F. Heusinger, edd.; *potitus est Paulus* codd. — 18. *domum suam intulit praeter m. n. sempiternam* B H b, edd.; *domum suam praeter m. n. sempiternam detulit* L p c. — 21. *numqui* H b L; *nunquid* B (teste Popp.), *numquid* c p (ex sil. Baiteri), edd. — 25. *digressa* c (de p nihil adnotat Bt.); *degressa* L; *egressa* B H b, Ml. — 29. *oraculum* L p c, Bt.; *oraclum* B H, Ml.; *oraclu* b.

xisse. Nulla autem re conciliare facilius benivolentiam multitudinis possunt ii, qui rei publicae praesunt, quam abstinentia
78 et continentia, Qui vero se populares volunt ob eamque causam aut agrariam rem temptant, ut possessores pellantur suis sedibus, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, labefactant fundamenta rei publicae, concordiam primum, quae esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae, deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium, ut supra dixi, civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita
79 suae rei cuiusque custodia. Atque in hac pernicie rei publicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus; cui data est, etiam dissimulat se accipere voluisse et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accepit iniuriam, et meminit et prae se fert dolorem suum, nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent; non enim numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat, qui autem
23 80 habuit, amittat? Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt, Agim regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt, exque eo tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni existerent et optimates exterminarentur et praeclarissime constituta res publica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae a Lacedaemoniis profectae manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariae
81 contentiones perdiderunt? At vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, cum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus, cumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sescentos exules, qui locupletissimi fuerant eius civitatis, restituit remque publicam adventu suo liberavit. Sed cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem,

---

16. *accepit* L c, edd.; *accipit* B H b p. — 22. *Ac* edd.; *at* codd. — 28. *malorum* L p c, edd.; *maiorum* B H b. — 29. *profectae* (*profecto* p) *manarunt* (*manaverunt* B) codd., Ml.; *profecta emanarunt* Bt. — 34. *oppressisset* L p c, edd.; *pressisset* B H b.

quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii posse-
derant, egere iniquissimum esse arbitrabatur et quinquaginta
annorum possessiones moveri non nimis aequum putabat,
propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa
emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria, iudicavit
neque illis adimi nec iis non satis fieri, quorum illa fuerant,
oportere. Cum igitur statuisset opus esse ad eam rem con- 82
stituendam pecunia, Alexandream se proficisci velle dixit
remque integram ad reditum suum iussit esse, isque celeriter
ad Ptolomaeum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter
post Alexandream conditam. Cui cum exposuisset patriam se
liberare velle causamque docuisset, a rege opulento vir summus
facile impetravit, ut grandi pecunia adiuvaretur. Quam cum
Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim
principes, cum quibus causas cognovit et eorum, qui aliena
tenebant, et eorum, qui sua amiserant, perfecitque aestiman-
dis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere
mallent, possessionibus cederent, aliis, ut commodius putarent
numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita
perfectum est, ut omnes concordia constituta sine querela
discederent. O virum magnum dignumque, qui in re publica 83
nostra natus esset! Sic par est agere cum civibus, non, ut
bis iam vidimus, hastam in foro ponere et bona civium voci
subicere praeconis. At ille Graecus, id quod fuit sapientis
et praestantis viri, omnibus consulendum putavit, eaque est
summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non
divellere atque omnes aequitate eadem continere. Habitent
gratis in alieno. Quid ita? ut, cum ego emerim, aedificarim,
tuear, impendam, tu me invito fruare meo? Quid est aliud
aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulae vero novae quid 84
habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum, eum tu
habeas, ego non habeam pecuniam? Quam ob rem ne sit **24**
aes alienum, quod rei publicae noceat, providendum est, quod
multis rationibus caveri potest, non, si fuerit, ut locupletes
suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla
res vehementius rem publicam continet quam fides, quae esse
nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum.
Numquam vehementius actum est quam me consule, ne sol-
veretur; armis et castris temptata res est ab omni genere
hominum et ordine; quibus ita restiti, ut hoc totum malum

---

3. *moveri* L p c, edd.; *movere* B H b.

de re publica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit nec melius nec facilius dissolutum est; fraudandi enim spe sublata solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quae cogitarat, cum ipsius intererat, tum ea perfecit, cum eius iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret,
85 peccare, etiamsi causa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rem publicam tuebuntur, in primisque operam dabunt, ut iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit invidia, praeterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rem publicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt, haec apud maiores nostros factitata; haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate rei publicae magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

86 In his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrius Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem et pecuniae. Quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles; sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur notitia sui corporis et observatione, quae res aut prodesse soleant aut obesse, et continentia in victu omni atque cultu, corporis tuendi causa praetermittendis voluptatibus, postremo arte eorum,
87 quorum ad scientiam haec pertinent. Res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo, conservari autem diligentia et parsimonia, eisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur, quem nos, ista fere aetate cum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, (vellem etiam de utenda) commodius a quibusdam optimis viris ad Ianum medium sedentibus quam

---

4. *cum ipsius intererat, tum* p c, Bt.[1]; om. B H b, Bt.[2], Ml. — 7. *peccare* secl. Bake, Bt. — 16. *persequuntur* b, Bt.[2]; *persecuntur* B H p, Bt.; *persequentur* c, Ml. — 25. *praetermittendis voluptatibus* del. Heine, edd — 32. *sed toto hoc — disputatum est* (p. 77 v. 3) in codd. scripta sunt post *officiorum genus* (p. 77 v. 21); transposuit Unger, edd. — 33. *vellem* p c, Bt.[1], Ml.; om. B H b, Bt.[2] — *utenda* codd., Bt.[1], Ml.; *augenda* Unger, Bt.[2] — 34. *Ianum* c, edd.; *ianuae* B H b p.

ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda; pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est.

Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quar- 25 88
tus, a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis et externa cum corporis et ipsa inter se corporis et externa cum externis comparari solent. Cum externis corporis hoc modo comparantur, valere ut malis quam dives esse; cum corporis externa hoc modo, dives esse potius quam maximis corporis viribus; ipsa inter se corporis sic, ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati; externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis illud est Catonis 89
senis: a quo cum quaereretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit: 'Bene pascere'; quid secundum: 'Satis bene pascere'; quid tertium: 'Male pascere'; quid quartum: 'Arare'; et cum ille, qui quaesierat, dixisset: 'Quid faenerari?', tum Cato: 'Quid hominem', inquit, 'occidere?' Ex quo et multis aliis intellegi debet utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Reliqua deinceps persequemur.

---

6. *et externa cum corporis* secl. Unger, edd. — 9. *cum corporis — corporis viribus* (v. 10) secl. Unger, edd. — 16. *quid tertium*: *male pascere* p c, edd.; om. B H b.

M. TULLI CICERONIS

DE OFFICIIS

LIBER TERTIUS.

1
1 P. Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appel-
latus est, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit eius fere
aequalis, numquam se minus otiosum esse, quam cum otiosus,
nec minus solum, quam cum solus esset. Magnifica vero vox
et magno viro ac sapiente digna; quae declarat illum et in
otio de negotiis cogitare et in solitudine secum loqui so-
litum, ut neque cessaret umquam et interdum colloquio
alterius non egeret. Ita duae res, quae languorem adferunt
ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis
hoc idem vere dicere liceret. Sed si minus imitatione tan-
tam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe
proxime accedimus; nam et a re publica forensibusque ne-
gotiis armis impiis vique prohibiti otium persequimur et
ob eam causam urbe relicta rura peragrantes saepe soli
2 sumus. Sed nec hoc otium cum Africani otio nec haec
solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens
a rei publicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat
aliquando et e coetu hominum frequentiaque interdum tam-
quam in portum se in solitudinem recipiebat, nostrum
autem otium negotii inopia, non requiescendi studio consti-
tutum est. Extincto enim senatu deletisque iudiciis quid est
quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus?

---

1. Marce codd., Bt.; M. Nonius, Ml. — 18. e c, edd.; om. B H b.

Ita, qui in maxima celebritate atque in oculis civium quon- 3
dam vixerimus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni, propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debebat is, qui quondam peperisset otium civitati, nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. Quamquam Africanus 4
maiorem laudem meo iudicio adsequebatur. Nulla enim eius ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus extat. Ex quo intellegi debet illum mentis agitatione investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum nec solum umquam fuisse; nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore eversa quam multis annis stante re publica scripsimus.

Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fru- 2 5
ctuosa nec ulla pars eius inculta ac deserta sit, tum nullus feracior in ea locus est nec uberior quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare, quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec te adsidue audire atque accipere confido, tamen conducere arbitror talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quicquam aliud audire. Quod cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi 6
cogitant, tum haud scio an nemini potius quam tibi; sustines enim non parvam expectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, non nullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi; ad quos cum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. Quare, quantum coniti animo potes, quantum labore contendere, si discendi labor est potius quam voluptas, tantum fac ut efficias neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus; multa enim saepe ad te cohortandi gratia

---

6. *ex his* (*hijs* c) *ipsis* c, edd.; *ex ipsis* (om. *his*) B H b. — 7. *debebat* c, edd.; *debeat* B H b. — 15. *a* c, edd.; om. B H b. — 21. *uberior* c, edd.; *verior* B H b. — 36. *ut cum* c, edd.; *ut ne cum* B H b.

scripsimus; nunc ad reliquam partem propositae divisionis
revertamur.

7 Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accura-
tissime disputavit, quemque nos correctione quadam adhi-
bita potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in
quibus deliberare homines et consultare de officio solerent,
uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur,
an turpe, altero, utilene esset an inutile, tertio, si id, quod
speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile vide-
retur, quo modo ea discerni oporteret, de duobus generibus
primis tribus libris explicavit, de tertio autem genere de-
inceps se scripsit dicturum nec exolvit id, quod promiserat.
8 Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posi-
donio est triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam illos
libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter
esse tactum in quibusdam commentariis, praesertim cum
scribat nullum esse locum in tota philosophia tam necessa-
9 rium. Minime vero adsentior iis, qui negant eum locum a
Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino
scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum hones-
tate pugnare. (De quo alterum potest habere dubitationem,
adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaeti
tertium est, an plane omittendum, alterum dubitari non
potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. Nam
qui e divisione tripertita duas partes absolverit, huic necesse
est restare tertiam; praeterea in extremo libro tertio de hac
10 parte pollicetur se deinceps esse dicturum. Accedit eodem
testis locuples Posidonius, qui etiam scribit in quadam epi-
stula P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audi-
erat, ut nemo pictor esset inventus, qui in Coa Venere eam
partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris
enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat),
sic ea, quae Panaetius praetermisisset, propter eorum, quae
perfecisset, praestantiam neminem persecutum.)

3 11 Quam ob rem de iudicio Panaeti dubitari non potest;
rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium
adiunxerit an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam
sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet, sive, quod
honestum est, id ita summum bonum est, quem ad modum

---

33. Post praetermisisset in codd. est: *et non perfecisset,* quod del. *Muretus, secl. edd.*

Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant, dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus Socratem execrari solitum eos, qui primum haec natura cohaerentia opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici adsensi, ut et, quidquid honestum esset, id utile esse censerent nec utile quicquam, quod non honestum. Quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea 12
colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur, liceret ei dicere utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed cum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit, quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri nec decessione peiorem, non videtur debuisse eius modi deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis 13
dicitur, convenienter naturae vivere, id habet hanc, ut opinor, sententiam: cum virtute congruere semper, cetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quicquam praecipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis neque a virtute divelli umquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo, similitudines honesti esse possunt. Haec 14
enim officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant; ea communia sunt et late patent; quae et ingenii bonitate multi adsequuntur et progressione discendi. Illud autem officium, quod rectum idem appellant, perfectum atque absolutum est et, ut idem dicunt, omnes numeros habet nec praeter sapientem cadere in quemquam potest. Cum autem 15
aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum, propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intellegit, quatenus autem intellegit, nihil putat praetermissum. Quod item in poëmatis, in pic-

17. *est* B H b, Ml.; *esset* c, Bt. — 23. *Atque* codd., Bt.[1], Ml.[2]; *atqui* Fleckeisen, Bt.[2], Ml[1]. — 34. *compareant* Anemoecius et Nannius ex vetustis libris, edd.; *comparant* B H b, *appareant* c, *comparent* p. — 37. *item* c, Bt.; *autem* B H b; *idem* Nonius, Ml.

turis usu venit in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in iis aliquid probi, quod capiat ignaros, qui idem, quid in una quaque re vitii sit, nequeant iudicare; itaque, cum sunt docti a peritis, desistunt facile sententia.
4 Haec igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quaedam honesta esse dicunt, non sapientium modo
16 propria, sed cum omni hominum genere communia. Itaque iis omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero, cum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis aut ab hoc iustitiae tamquam a sapiente petitur exemplum; nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intellegi, nec ii, qui sapientes *sunt* habiti et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt, ne illi quidem septem, sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quan-
17 dam gerebant speciemque sapientium. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilis repugnantia comparari, nec id, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum, tamque id honestum, quod in nostram intellegentiam cadit, tuendum conservandumque nobis est quam illud, quod proprie dicitur vereque est honestum, sapientibus; aliter enim teneri non potest, si qua ad virtutem est facta progressio. Sed haec quidem de iis, qui conserva-
18 tione officiorum existimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis neque ea volunt praeponderari honestate, ii solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare, boni viri non solent. Itaque existimo Panaetium, cum dixerit homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, 'solere' modo, non etiam 'oportere.' Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum sit, sed etiam haec inter se comparare et in his addubitare turpissimum est.

Quid ergo est, quod non numquam dubitationem adferre

---

3. *iis* Baiter, Ml.; *his* BHb, *hijs* c. — 4. *qui idem* BHbc; *qui quidem* cum aliis codd. Bt.[1], Ml.; *qui [idem]* Bt.[2] — *una* BHb, edd.; om. c. — 11. Post *Fabricius* in codd. et apud Lactantium est: *aut Aristides* (*aristidesve* p), quod secl. J. M. Heusinger, edd. — 12. *hoc* Lactantius, edd.; *his* codd. — 14. *sunt* Baiter; om. codd., Ml. — 18. *utilis* BHb; *utilitatis* c, edd. — 24. *si qua* bc, Ml.; *si quae* BH, Bt. — [illegible] Ml.; om. BHb, Bt.[1]

soleat considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. Saepe enim 19
tempore fit, ut, quod turpe plerumque haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa ponatur aliquid, quod pateat latius: quod potest maius esse scelus quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se astrinxit scelere, si qui tyrannum occidit quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestas utilitatem secuta est.

Itaque, ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intellegimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est, quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. Erit autem haec formula Stoicorum ra- 20
tioni disciplinaeque maxime consentanea, quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam et a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam idem erant, qui Academici, quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia, tamen splendidius haec ab eis disserentur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur nec utile quicquam, quod non honestum, quam ab iis, quibus et honestum aliquid non utile et utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

Detrahere igitur alteri aliquid et hominem hominis in- 5 21
commodo suum commodum augere magis est contra naturam quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cetera, quae possunt aut corpori accidere aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum et societatem. Si enim sic erimus adfecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unum quodque membrum sensum hunc habe- 22
ret, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetu-

5. *esse* c, edd.; om. BHb. — 10. *utilitatem secuta est* codd., Ml.[2]; *utilitatem: honestatem utilitatem secuta est* Bt., Ml.[1] — 20. *disserentur* codd., Bt.; *disseruntur* cum libris quibusdam C. Langius et Fr. Fabricius, Ml. — 22. *et honestum .... et utile* Lambinus, Bt.[2], Ml.; *et h. .... aut u.* BHb; *aut h. .... aut u.* c, Bt.[1]

dinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset, sic, si unus quisque nostrum ad se rapiat commoda aliorum detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia, societas hominum et communitas evertatur necesse est. Nam sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri adquirere, concessum est non repugnante natura, illud natura non patitur, ut aliorum spoliis
23 nostras facultates, copias, opes augeamus. Neque vero hoc solum natura, id est iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus res publica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium coniunctionem, quam qui dirimunt, eos morte, exilio, vinclis, damno coërcent. Atque hoc multo magis efficit ipsa naturae ratio, quae est lex divina et humana; cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere), numquam committet, ut alie-
24 num adpetat et id, quod alteri detraxerit, sibi adsumat. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo itemque comitas, iustitia, liberalitas quam voluptas, quam vita, quam divitiae; quae quidem contemnere et pro nihilo ducere comparantem cum utilitate communi magni animi et
25 excelsi est. Itemque magis est secundum naturam pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut iuvandis maximos labores molestiasque suscipere imitantem Herculem illum, quem hominum fama beneficiorum memor in concilio caelestium collocavit, quam vivere in solitudine non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus abundantem omnibus copiis, ut excellas etiam pulchritudine et viribus. Quocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur hominem naturae
26 oboedientem homini nocere non posse. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil existimat se facere contra naturam aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum quam facere cuiquam iniuriam. Si

---

23. Quae post *excelsi est* leguntur in codd.: *Detrahere autem de altero sui commodi causa magis est contra naturam quam mors, quam dolor, quam cetera generis eiusdem,* post Gruterum et Facciolatum secl. edd. — 34. *fugiendam* b, Ml.; *fugienda* B H c, Bt. — 36. *cuiquam* B H b, *edd.; cuipiam c, Madvig.*

nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem, errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunae vitium vitiis animi gravius existimat. Ergo unum 6 debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum; quam si ad se quisque rapiet, dissolvetur omnis humana consortio.

Atque etiam, si hoc natura praescribit, ut homo homini, 27 quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit, necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae, idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae lege prohibemur. Verum autem primum; verum igitur extremum. Nam illud quidem absurdum 28 est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos sui commodi causa, aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil iuris, nullam societatem communis utilitatis causa statuunt esse cum civibus, quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, ii dirimunt communem humani generis societatem, qua sublata beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur. Quae qui tollunt, etiam adversus deos inmortales impii iudicandi sunt; ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt. Cuius societatis artissimum vinculum est magis arbitrari esse contra naturam hominem homini detrahere sui commodi causa quam omnia incommoda subire vel externa vel corporis vel etiam ipsius animi, quae vacent iniustitia. Haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum.

Forsitan quispiam dixerit: 'Nonne igitur sapiens, si fame 29 ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri homini ad nullam rem utili? Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et inmanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit, nonne faciat?' Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam, si 30 quid ab homine ad nullam partem utili utilitatis tuae causa

3. *sed* c, edd.; *et* Hb. — 21. *ii* Baiter, Ml.; *hi* Bb, *hii* H, *hij* c. — 28. *corporis .... vel* Bt.[2], Ml. — 29. *iniustitia* cod. Ubaldini, Bt.[1]; *iustitia* codd.; Bt.[2], Ml. — 33. Quae post *utili* leguntur in codd.: *Minime vero; non enim mihi est vita mea utilior quam animi talis adfectio, neminem ut violem commodi mei gratia* cum Ungero secl. edd.

detraxeris, inhumane feceris contraque naturae legem; sin autem is tu sis, qui multam utilitatem rei publicae atque hominum societati, si in vita remaneas, adferre possis, si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit eius modi, suum cuique incommodum ferendum est potius quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas aut quid eius modi quam detractio atque adpetitio alieni, sed communis utilitatis derelictio contra na-
31 turam est; est enim iniusta. Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernet profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum, fortem virum transferantur res ad vivendum necessariae, qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit, modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans seseque diligens hanc causam habeat ad iniuriam. Ita semper officio fungetur utilitati consulens hominum et ei, quam saepe commemoro,
32 humanae societati. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla est enim societas nobis cum tyrannis, et potius summa distractio est, neque est contra naturam spoliare eum, si possis, quem est honestum necare, atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt et nocent reliquis partibus corporis, sic ista in figura hominis feritas et inmanitas beluae a communi tamquam humanitatis corpore segreganda est. Huius generis quaestiones sunt omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur.

33 Eius modi igitur credo res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio eius consilium peremisset. Ad quas ipsas consultationes superioribus libris satis multa praecepta sunt, ex quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum, quid sit, quod idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, prope tamen absoluto tamquam fastigium imponimus, ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae volunt, explicent, sic ego a te postulo,

---

11. *decernet* BHb, edd.; *decernit* c. — 27. *humanitatis corpore* Muretus (et cod. quidam Guelferb.), Bt. Ml.[1]; *humanitate corporis* codd., *Ml.*[2] — 32. *superioribus — ex quibus* J. Walker, Bt.[2], Ml.; *ex superioribus*

mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil praeter id, quod
honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc non licet
per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id
esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis
est, et tum hoc, tum illud probabilius videtur, nec praeterea
quicquam probabile. Ac primum in hoc Panaetius defen- 34
dendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando
posse dixerit (neque enim ei fas erat), sed ea, quae vide-
rentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum,
nihil honestum, quod non idem utile sit, saepe testatur ne-
gatque ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse
quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque. non
ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine
errore diiudicaremus, si quando incidissent, induxit eam,
quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc
igitur partem relictam explebimus nullis adminiculis, sed, ut
dicitur, Marte nostro. Neque enim quicquam est de hac
parte post Panaetium explicatum, quod quidem mihi proba-
retur de iis, quae in manus meas venerint.

Cum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commo- 8
veri necesse est; sed si, cum animum attenderis, turpitudinem 35
videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit, tum
non utilitas relinquenda est, sed intellegendum, ubi turpitudo
sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra
naturam quam turpitudo (recta enim et convenientia et con-
stantia natura desiderat aspernaturque contraria) nihilque tam
secundum naturam quam utilitas, certe in eadem re utilitas
et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati
sumus eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est,
aut certe omni pondere gravior habenda quam reliqua omnia,
quod Aristoteli placet, necesse est, quod honestum sit, id
esse aut solum aut summum bonum; quod autem bonum, id
certe utile; ita, quidquid honestum, id utile. Quare error 36
hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est,
arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc
venena, hinc falsa testamenta nascuntur, hinc furta, peculatus,
expilationes direptionesque sociorum et civium, hinc opum
nimiarum, potentiae non ferendae, postremo etiam in liberis

— *quibus* codd., Bt.[1] — 13. *ea ... incidissent* (v. 14) codd., Bt.[1], Ml.; *eam ... incidisset*, Unger, Bt.[2] — 19. *venerint* codd.; *venerunt* Manutius, edd. — 27. *re utilitas et turpitudo* c, edd.; *re utili turpitudo* BHb.

civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec taetrius nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident, poenam non dico legum, quam saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acer-
37 bissima est, non vident. Quam ob rem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium), qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent; in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio.

Atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse facien-
9
38 dum. Hinc ille Gyges inducitur a Platone, qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatum aëneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent. Quibus apertis corpus hominis mortui vidit magnitudine invisitata anulumque aureum in digito. Quem ut detraxit, ipse induit (erat autem regius pastor), tum in concilium se pastorum recepit. Ibi cum palam eius anuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat; idem rursus videbatur, cum in locum anulum inverterat. Itaque hac oportunitate anuli usus reginae stuprum intulit eaque adiutrice regem dominum interemit, sustulit, quos obstare arbitrabatur, nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente anuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet;
39 honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commenticiam fabulam prolatam dicunt a Platone, quasi vero ille aut factum id esse aut fieri potuisse defendat. Haec est vis huius anuli et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis causa feceris, si id dis hominibusque futurum sit semper ignotum, sisne fac-

21. *invisitata* B H^1, cdd.; *inusitata* H^2b c. — 31. *nihilo* c (*nichilo*), *edd.; nihil* B H b. — *peccare, quam si non haberet* secl. Madvig, Bt.

turus. Negant id fieri posse. Quamquam potest id quidem; sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent. Urgent rustice sane; negant enim posse et in eo perstant; hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quaerimus, si celare possint, quid facturi sint, non quaerimus, possintne celare, sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint se impunitate proposita facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur, si negent, omnia turpia per se ipsa fugienda esse concedant. Sed iam ad propositum revertamur.

Incidunt multae saepe causae, quae conturbent animos 10 40 utilitatis specie, non cum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est), sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste; fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti consiliorum et adiutor. Cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam, quod erat utile, patriae consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non item; species enim 41 utilitatis animum pepulit eius. Cui cum visum esset utilius solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, adsequi posset, et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis nec probabilem nec sane idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini vel Romuli dixerim. Nec tamen 42 nostrae nobis utilitates omittendae sunt aliisque tradendae, cum iis ipsi egeamus, sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: ʻQui stadiumʼ, inquit, ʻcurrit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat, supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere nullo modo debet; sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est, alteri deripere ius non est.ʼ

1. *quamquam* codd., Ml.²; *nequaquam* Manutius, Bt., Ml.¹ — 11. *deliberetur* codd., Bt.¹, Ml.; *deliberatur* Heumann, Bt.² — 26. *causam* c, edd.; *causa* BHb. — 30. *iis* Baiter, Ml.; *his* BHb, *hijs* c. — 31. *multa Qui* BHb, edd.; *multa ut qui* c. — 34. *quicum* codd., Bt.; quocum Mueller.

Maxime autem perturbantur officia in amicitiis, quibus
43 et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit
aequum, contra officium est. Sed huius generis totius breve
et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia,
honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec
amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rem
publicam neque contra ius iurandum ac fidem amici causa
vir bonus faciet, ne si iudex quidem erit de ipso amico; ponit
enim personam amici, cum induit iudicis. Tantum dabit ami-
citiae, ut veram amici causam esse malit, ut orandae litis
tempus, quoad per leges liceat, accommodet. Cum vero iurato
44 sententia dicenda erit, meminerit deum se adhibere testem,
id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit
deus ipse divinius. Itaque praeclarum a maioribus accepimus
morem rogandi iudicis, si eum teneremus, QUAE SALVA FIDE
FACERE POSSIT. Haec rogatio ad ea pertinet, quae paulo ante
dixi honeste amico a iudice posse concedi; nam si omnia
facienda sint, quae amici velint, non amicitiae tales, sed con-
iurationes putandae sint. Loquor autem de communibus
45 amicitiis; nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest
esse tale. Damonem et Phintiam Pythagoreos ferunt hoc
animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyran-
nus diem necis destinavisset et is, qui morti addictus esset,
paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset,
vas factus sit alter eius sistendi, ut, si ille non revertisset,
moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, ad-
miratus eorum fidem tyrannus petivit, ut se ad amicitiam
tertium ascriberent. Cum igitur id, quod utile videtur in
46 amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur, iaceat uti-
litatis species, valeat honestas; cum autem in amicitia, quae
honesta non sunt, postulabuntur, religio et fides anteponatur
amicitiae. Sic habebitur is, quem exquirimus, dilectus officii.

Sed utilitatis specie in re publica saepissime peccatur,
11 ut in Corinthi disturbatione nostri, durius etiam Athenienses,
qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices prae-
ciderentur. Hoc visum est utile; nimis enim inminebat propter
propinquitatem Aegina Piraeo. Sed nihil, quod crudele, utile;

---

12. *erit* C. F. W. Mueller, Bt.[2]; *sit* codd.; *est* Lund, Bt.[1] — *adhibere* BH, Bt.; Ml.[1]; *habere* bc, Lactantius, Ml.[2] — 24. *sibi* B (teste Popp.), Hb, Ml.; om. Bt.; *esse paucos dies causa commendandorum suorum sibi postulavisset* c. — 25. *sit* Manutius, edd.; *est* codd., Nonius. — 32. *dilectus*

est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime
inimica crudelitas. Male etiam, qui peregrinos urbibus 47
uti prohibent eosque exterminant, ut Pennus apud patres
nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non
sit, rectum est non licere, quam legem tulerunt sapientissimi
consules Crassus et Scaevola; usu vero urbis prohibere pere-
grinos sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae
utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum
est nostra res publica cum saepe, tum maxime bello Punico
secundo. Quae Cannensi calamitate accepta maiores animos
habuit quam umquam rebus secundis; nulla timoris significatio,
nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utili-
tatis obscuret. Athenienses cum Persarum impetum nullo 48
modo possent sustinere statuerentque, ut urbe relicta coniugibus
et liberis Troezene depositis naves conscenderent libertatemque
Graeciae classe defenderent, Cyrsilum quendam suadentem,
ut in urbe manerent Xerxemque reciperent, lapidibus obru-
erunt. Atqui ille utilitatem sequi videbatur; sed ea nulla
erat repugnante honestate. Themistocles post victoriam eius 49
belli, quod cum Persis fuit, dixit in contione se habere con-
silium rei publicae salutare, sed id sciri non opus esse; po-
stulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret;
datus est Aristides. Huic ille: classem Lacedaemoniorum,
quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse, quo
facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. Quod
Aristides cum audisset, in contionem magna expectatione venit
dixitque perutile esse consilium, quod Themistocles adferret,
sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non
esset, id ne utile quidem putaverunt totamque eam rem, quam
ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius
hi quam nos, qui piratas inmunes, socios vectigales habemus.

Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile, ne 12
tum quidem, cum id, quod esse utile putes, adipiscare; hoc
enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.
Sed incidunt, ut supra dixi, saepe causae, cum repugnare 50
utilitas honestati videatur, ut animadvertendum sit, repug-
netne plane an possit cum honestate coniungi. Eius generis
hae sunt quaestiones: si exempli gratia vir bonus Alexandrea

B H b, edd.; *delectus* c. — 17. *Xerxemque* B H b, Bt.; *Xersemque* Nonius, Ml.; *Xersenque* c. — *obruerunt* B H b, Nonius, edd.; *cooperuerunt* p c. — 18. *Atqui* Victorius, Ml., Bt.[2]; *atque* codd., Bt.[1]

Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonae caritate, si idem sciat complures mercatores Alexandrea solvisse navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit, dicturusne sit id Rhodiis an silentio suum quam plurimo venditurus. Sapientem et bonum virum fingimus, de eius deliberatione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet,
51 sed dubitet, an turpe non sit. In huius modi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo. Antipatro omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret, Diogeni venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cetera sine insidiis agere et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. 'Advexi, exposui, vendo meum non pluris quam ceteri, fortasse etiam minoris,
52 cum maior est copia. Cui fit iniuria?' Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: 'Quid ais? tu cum hominibus consulere debeas et servire humanae societati eaque lege natus sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae?' Respondebit Diogenes fortasse sic: 'Aliud est celare, aliud tacere; neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, qui sit finis bonorum, quae tibi plus prodessent cognita quam tritici vilitas; sed non, quidquid tibi audire utile est, idem mihi dicere necesse est.'
53 'Immo vero necesse est, siquidem meministi esse inter homines natura coniunctam societatem.' 'Memini', inquiet ille; 'sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusque sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quicquam est, sed donandum.'

13 Vides in hac tota disceptatione non illud dici: 'Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam', sed ita expedire, ut turpe non sit, ex altera autem parte, ea re, quia
54 turpe sit, non esse faciendum. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent, pestilentes sint et habeantur salubres, ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes, *sint* male materiatae, ruinosae, sed hoc praeter

25. *vilitas* a, edd.; *utilitas* B H b c. — 26. *idem* B H b, Ml.; *id* c, Bt. — 27. *Immo vero necesse est* p, Bt.; om. B H b; *immo vero, inquiet ille, necesse est* c, Ml. — 36. *ignoretur* — *serpentes* (v. 37) secl. Bt.² — 37. *sint male materiatae* scripsi; *male materiatae* codd., Bt.²; *male ma-*

dominum nemo sciat; quaero si haec emptoribus venditor
non dixerit aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num id iniuste aut improbe fecerit.' 'Ille vero',
inquit Antipater; 'quid est enim aliud erranti viam non monstrare, quod Athenis execrationibus publicis sanctum est, si
hoc non est, emptorem pati ruere et per errorem in maximam
fraudem incurrere? Plus etiam est quam viam non monstrare;
nam est scientem in errorem alterum inducere.' Diogenes 55
contra: 'Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est?
Ille, quod non placebat, proscripsit, tu, quod placebat, emisti.
Quod si, qui proscribunt villam bonam beneque aedificatam,
non existimantur fefellisse, etiamsi illa nec bona est nec aedificata ratione, multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi
enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest
esse? Sin autem dictum non omne praestandum est, quod
dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius quam venditorem eius rei, quam vendat, vitia narrare?
quid autem tam absurdum, quam si domini iussu ita praeco
praedicet: 'Domum pestilentem vendo?'' Sic ergo in qui- 56
busdam causis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex
altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non
modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Haec
est illa quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae diiudicanda sunt; non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec fru- 57
mentarius ille Rhodios nec hic aedium venditor celare emptores
debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas, sed
cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos,
quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit
et cuius hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni, versuti potius,
obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri.
Haec tot et alia plura nonne inutile est vitiorum subire nomina?

Quod si vituperandi, qui reticuerunt, quid de iis existi- 14
mandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, 58
eques Romanus nec infacetus et satis litteratus, cum se Syracusas otiandi, ut ipse dicere solebat, non negotiandi causa
contulisset, dictitabat se hortulos aliquos emere velle, quo

---

teriatae sint Bt.[1], Ml. — 24. *sunt* codd., Bt.[1], Ml.; *est* Unger, Bt.[2] — 26. *Rhodios* c, edd.; *Rhodius* BHb. — 36. *Romanus nec* B, *r. nec* Hb, *Romanus, nec* edd.; *Romanus homo nec* c. — 38. dictitabat c, edd.; dictabat BHb.

invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. Quod cum percrebruisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis, et simul ad cenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promisisset, tum Pythius, qui esset ut argentarius apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad cenam tempori venit Canius; opipare a Pythio adparatum convivium, cumbarum ante oculos multitudo; pro se quisque, quod ceperat, adferebat; ante
59 pedes Pythii pisces abiciebantur. Tum Canius: 'Quaeso', inquit, 'quid est hoc, Pythi? tantumne piscium, tantumne cumbarum?' Et ille: 'Quid mirum?', inquit, 'hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium, hic aquatio, hac villa isti carere non possunt.' Incensus Canius cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos; nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos, venit ipse mature. Scalmum nullum videt. Quaerit ex proximo vicino, num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. 'Nullae, quod sciam', inquit; 'sed hic piscari nulli solent; itaque heri
60 mirabar, quid accidisset.' Stomachari Canius; sed quid faceret? Nondum enim C. Aquilius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas. In quibus ipsis, cum ex eo quaererem, quid esset dolus malus, respondebat: cum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculente ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius et omnes aliud agentes, aliud simulantes perfidi, improbi, malitiosi. Nullum igitur eorum factum potest utile esse, cum sit tot vitiis inquinatum.

15
61 Quod si Aquiliana definitio vera est, ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita, nec ut emat melius nec ut vendat, quicquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus et legibus erat vindicatus, ut tutela

9. *tempori* B H b, Bt.[1], Ml.; *tempore* c; *temperi* Fleckeisen, Bt.[2] — 28. *quaererem* B H b c; *quaereretur* cum aliis quibusdam libris edd.; *quaereremus* Schenkl. — 37. *Atque* codd., Nonius, Bt.[1], Ml.[2]; *Atqui* Manutius, *Bt.*[2], *Ml.*[1] — *ut tutela* codd., Bt., Ml.[2]; *ut in tutela* Heine, Ml.[1]

duodecim tabulis, circumscriptio adulescentium lege Plaetoria, et sine lege iudiciis, in quibus additur EX FIDE BONA. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae MELIUS AEQUIUS, in fiducia UT INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS AEQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur INTER BONOS BENE AGIER, quicquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus in simulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium; non inlicitatorem venditor, non, qui contra se liceatur, emptor adponet; uterque, si ad eloquendum venerit, non plus quam semel eloquetur. Quintus quidem Scaevola 62
Publi filius, cum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur idque venditor ita fecisset, dixit se pluris aestimare; addidit centum milia. Nemo est, qui hoc viri boni fuisse neget, sapientis negant, ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius 'nequiquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret.' Vere id quidem, si, quid esset 'prodesse', mihi cum Ennio conveniret. He- 63
catonem quidem Rhodium, discipulum Panaeti, video in iis libris, quos de officio scripsit Q. Tuberoni, dicere 'sapientis esse nihil contra mores, leges, instituta facientem habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis maximeque rei publicae, singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis.' Huic Scaevolae factum, de quo paulo ante dixi, placere nullo modo potest; etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda nec gratia est. Sed, sive et simulatio et dissimulatio dolus 64
malus est, perpaucae res sunt, in quibus non dolus malus iste versetur, sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperimus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe, et, quia semper est honestum virum bonum esse, semper est utile.

10. *non inlicitatorem* (*ill.* p, *in l.* c) p c, edd.; *non licitatorem* B H b, — *contra se liceatur* B H b p, edd.; *contra reliceatur* c. — 12. *Quintus* B H c Bt.; *Q.* b, Ml. — 13. *Publi* (*Pupli* B) *filius* B H b, Nonius, Bt.; *p. filius* c; *P. f.* Ml. — 32. *non dolus malus iste* B H b, edd.; *dolus iste malus non* c. — 34. *certe* Lambinus, edd.; recte codd. — istum p c, edd.; iustum B H b

16
65 Ac de iure quidem praediorum sanctum apud nos est iure civili, ut in iis vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, cum ex duodecim tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata, quae qui infitiatus esset, dupli poenam subiret, a iuris consultis etiam reticentiae poena est constituta; quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset,
66 praestari oportere. Ut, cum in arce augurium augures acturi essent iussissentque Ti. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis, Claudius proscripsit insulam, emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset cognossetque Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum adegit, QUIDQUID SIBI DARE FACERE OPORTERET EX FIDE BONA. M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater (ut enim ceteri ex patribus, sic hic, qui illud lumen progenuit, ex filio est nominandus) — is igitur iudex ita pronuntiavit: cum in vendundo rem eam scisset et
67 non pronuntiasset, emptori damnum praestari oportere. Ergo ad fidem bonam statuit pertinere notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit, non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huius modi reticentiae iure civili *omnes* comprehendi non possunt; quae autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat, Eae serviebant, sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urgebat: quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari; aequitatem Antonius: quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici, nec eum esse
68 deceptum, qui, id, quod emerat, quo iure esset, teneret. Quorsus haec? Ut illud intellegas, non placuisse maioribus nostris astutos.

---

6. *esset* p c, edd.; *est* B H b. — 9. *Ti.* Car. Lange, edd.; *titum* B H b p, *t.* c. — 11. *proscripsit insulam* Cobet, edd.; *proscripsit insulam vendidit* B H b; *proscripsit insulam et vendidit* p c. — 24. *omnes comprehendi* editiones veteres, Bt.; *comprehendi* (om. *omnes*.) codd., Ml. — 28. *serviebant* *J. F. Heusinger*, edd.; *sergio serviebant* B H b; *sergio alii serviebant* c (de p

Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias, leges, 17
quatenus manu tenere possunt, philosophi, quatenus ratione
et intellegentia. Ratio ergo hoc postulat, ne quid insidiose,
ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiae
tendere plagas, etiamsi excitaturus non sis nec agitaturus?
Ipsae enim ferae nullo insequente saepe incidunt. Sic tu
aedes proscribas, tabulam tamquam plagam ponas, in eam
aliquis incurrat imprudens? Hoc quamquam video propter 69
depravationem consuetudinis neque more turpe haberi neque
aut lege sanciri aut iure civili, tamen naturae lege sanctum
est. Societas est enim (quod etsi saepe dictum est, dicendum est tamen saepius), latissime quidem quae pateat, omnium
inter omnes, interior eorum, qui eiusdem gentis sint, propior
eorum, qui eiusdem civitatis. Itaque maiores aliud ius gentium
aliud ius civile esse voluerunt; quod civile, non idem continuo
gentium, quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed
nos veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam
effigiem nullam tenemus, umbra et imaginibus utimur. Eas
ipsas utinam sequeremur! Feruntur enim ex optimis naturae
et veritatis exemplis. (Nam quanti verba illa: UTI NE PROPTER 70
TE FIDEMVE TUAM CAPTUS FRAUDATUSVE SIM, quam illa aurea: UT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET ET SINE FRAUDATIONE! Sed, qui sint boni, et quid sit bene agi, magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, summam
vim esse dicebat in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur
EX FIDE BONA, fideique bonae nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis,
rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas
contineretur; in iis magni esse iudicis statuere, praesertim
cum in plerisque essent iudicia contraria, quid quemque cuique praestare oporteret. Quocirca astutiae tollendae sunt 71
eaque malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam,
sed abest ab ea distatque plurimum. Prudentia est enim
locata in dilectu bonorum et malorum, malitia, si omnia,
quae turpia sunt, mala sunt, mala bonis ponit ante. Nec vero
in praediis solum ius civile ductum a natura malitiam fraudemque vindicat, sed etiam in mancipiorum venditione vendi-

nihil adnotat Bt.). — 5. *excitaturus* B H b, edd.; *excitaturus bestiam* p c. — 7. Quae post *ponas* in codd. leguntur: *domum propter vitia vendas* cum Ungero secl. edd. — 13. *sint* B²H b p c, Ml.; *sunt* B¹, Bt. — 35. *ponit ante* B H¹ b (in H addito ante *ponit* supra lineam *ante*), edd.; *ante ponit* p c.

toris fraus omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sani-
tate, de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium. Heredum
72 alia causa est. Ex quo intellegitur, quoniam iuris natura
fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut
ex alterius praedetur inscitia. Nec ulla pernicies vitae maior
inveniri potest quam in malitia simulatio intellegentiae. Ex
quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis
pugnare videantur; quotus enim quisque reperietur, qui
impunitate et ignoratione omnium proposita abstinere possit
iniuria?

18
73 Periclitemur, si placet, et in iis quidem exemplis, in quibus
peccari vulgus hominum fortasse non putet. Neque enim de
sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco
disserendum est, qui non verbis sunt et disputatione philoso-
phorum, sed vinclis et carcere fatigandi, sed haec consideremus,
quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minuci Basili, locupletis
hominis, falsum testamentum quidam e Graecia Romam attule-
runt. Quod quo facilius obtinerent, scripserunt heredes secum
M. Crassum et Q. Hortensium, homines eiusdem aetatis potentis-
simos; qui cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius
essent conscii culpae, alieni facinoris munusculum non repudi-
averunt. Quid ergo? satin est hoc, ut non deliquisse videantur?
Mihi quidem non videtur, quamquam alterum vivum amavi, alte-
74 rum non odi mortuum; sed, cum Basilus M. Satrium, sororis filium,
nomen suum ferre voluisset eumque fecisset heredem (hunc
dico patronum agri Piceni et Sabini; o turpem notam tem-
porum!), non erat aequum principes cives rem habere, ad
Satrium nihil praeter nomen pervenire. Etenim, si is, qui non
defendit iniuriam neque propulsat, cum potest, iniuste facit,
ut in primo libro disserui, qualis habendus est is, qui non
modo non repellit, sed etiam adiuvat iniuriam? Mihi quidem
etiam verae hereditates non honestae videntur, si sunt ma-
litiosis blanditiis, officiorum non veritate, sed simulatione
quaesitae. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud
honestum videri solet. Falso; nam eadem utilitatis, quae ho-
75 nestatis, est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus

2. *praestat* B H b, edd.; *is praestat* p c. — 15. *haec* c (ex sil. Baiteri), edd.; *hoc* B (teste Popp.), H b. — 26. *turpem notam temporum* Victorius, Ml.; *turpe notam temporum illorum* B; *turpem* (*turpe* b) *notam temporum nomen illorum* H b, Bt.; *turpe nomen illorum temporum* c — 29. *propulsat cod. Bern. d Orellii, edd.; propulsat a suis* codd.

aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: 'Est istuc quidem
honestum, verum hoc expedit' res a natura copulatas audebit
errore divellere, qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum
omnium. Itaque, si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis **19**
concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen eius
irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat
id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc
vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scrip-
tus esse, qui re vera non esset heres, in foro, crede mihi,
saltaret. Homo autem iustus isque, quem sentimus virum bonum,
nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui ad-
miratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At vero, **76**
si qui voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, iam
se ipse doceat eum virum bonum esse, qui prosit, quibus pos-
sit, noceat nemini nisi lacessitus iniuria. Quid ergo? hic non
noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes
moveat, in eorum locum ipse succedat? 'Non igitur faciat',
dixerit quis, 'quod utile sit, quod expediat?' Immo intellegat
nihil nec expedire nec utile esse, quod sit iniustum. Hoc qui
non didicerit, bonus vir esse non poterit. *C.* Fimbriam con- **77**
sularem audiebam de patre nostro puer iudicem M. Lutatio
Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsi-
onem fecisset, NI VIR BONUS ESSET. Itaque ei dixisse Fimbriam
se illam rem numquam iudicaturum, ne aut spoliaret fama
probatum hominem, si contra iudicavisset, aut statuisse vide-
retur virum bonum esse aliquem, cum ea res innumerabilibus
officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem
Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri
potest quicquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque
talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quicquam
audebit, quod non audeat praedicare. Haec non turpe est
dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a
quibus natum est id, quod iam contritum est vetustate, pro-
verbium. Cum enim fidem alicuius bonitatemque laudant, di-
gnum esse dicunt, 'quicum in tenebris mices'. Hoc quam habet
vim nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiamsi
id possis nullo refellente obtinere? Videsne hoc proverbio **78**
neque Gygi illi posse veniam dari neque huic, quem paulo

1. *istuc* BHb, edd.; *istud* c. — 9. *qui* codd., Ml.; *cui* Bt. — *crede mihi* BHb; *mihi crede* c (et Schol. Ambros. ad or. de rege Alex. p. 349), *edd.* — *20. C.* Baiter, Ml.; om. codd.

ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse converrere? Ut enim, quod turpe est, id, quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest, sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest adversante et repugnante natura.

20 At enim, cum permagna praemia sunt, est causa peccandi. 79 C. Marius cum a spe consulatus longe abesset et iam septimum annum post praeturam iaceret, neque petiturus umquam consulatum videretur, Q. Metellum, cuius legatus erat, summum virum et civem, cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est bellum illum ducere; si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cuius legatus et a quo missus esset, in invidiam falso crimine ad- 80 duxerit. Ne noster quidem Gratidianus officio viri boni functus est tum, cum praetor esset collegiumque praetorium tribuni plebi adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur; iactabatur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio constitueruntque, ut omnes simul in rostra post meridiem escenderent. Et ceteri quidem alius alio, Marius ab subselliis in rostra recta idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit; omnibus vicis statuae, ad eas tus, cerei; quid multa? nemo umquam multitudini fuit 81 carior. Haec sunt, quae conturbent in deliberatione non numquam, cum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum, illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur, ut Mario praeripere collegis et tribunis plebi popularem gratiam non ita turpe, consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam, aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum iudicare aut hunc? Explica atque excute intellegentiam tuam, ut videas, quae sit in ea forma et notio viri boni. Cadit ergo in virum

---

17. *praetorium* B H b, edd.; *praetorum* p c. — 22. *escenderent* $B^1 H^1$, edd.; *ascenderent* B^2 b c; *descenderent* $H.^2$ — 27. *conturbent* B H b, edd.; *conturbant* c. — 36. *aut hunc c,* edd.; *atque hunc* B H b. — 37. *ea forma* Klotz, Ml.; *ea species forma B H b, ea specie forma* p c; *ea* species (secl. forma) Lund, Bt.

bonum mentiri emolumenti sui causa, criminari, praeripere,
fallere? Nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti aut 82
commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem
et nomen amittas? Quid est, quod adferre tantum utilitas
ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen
eripuerit, fidem iustitiamque detraxerit? Quid enim interest,
utrum ex homine se convertat quis in beluam an hominis
figura inmanitatem gerat beluae?

Quid? qui omnia recta et honesta neglegunt, dum modo **21**
potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui
etiam socerum habere voluit eum, cuius ipse audacia potens
esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia; id
quam iniustum in patriam et quam turpe esset, non videbat.
Ipse autem socer in ore semper Graecos versus de Phoenissis
habebat, quos dicam, ut potero, incondite fortasse, sed tamen,
ut res possit intellegi:

Nam sí violandum est iús, regnandi grátia
Violándum est; aliis rébus pietatém colas.

Capitalis Eteocles vel potius Euripides, qui id unum, quod
omnium sceleratissimum fuerit, exceperit! Quid igitur minuta 83
colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas?
Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gen-
tium esse concupiverit idque perfecerit! Hanc cupiditatem
si honestam quis esse dicit, amens est; probat enim legum
et libertatis interitum earumque oppressionem taetram et de-
testabilem gloriosam putat. Qui autem fatetur honestum non
esse in ea civitate, quae libera fuerit quaeque esse debeat,
regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile, qua hunc
obiurgatione aut quo potius convicio a tanto errore coner
avellere? Potest enim, di inmortales! cuiquam esse utile
foedissimum et taeterrimum parricidium patriae, quamvis is,
qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus parens nominetur?
Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec
duo verbo inter se discrepare, re unum sonare videantur.
Non habeo, ad vulgi opinionem quae maior utilitas quam 84
regnandi esse possit: nihil contra inutilius ei, qui id iniuste
consecutus sit, invenio, cum ad veritatem coepi revocare ra-
tionem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitu-

6. *Quid enim — beluae* (v. 8) secl. Bt.[2] — 19. *Eteocles vel potius Euripides* secl. edd. — 27. *fuerit* c (*fuerit queque* ab eadem manu in mg.), edd.; *fuit* B H b. — 33. *dirigenda* codd., Bt.; *derigenda* Ml.

dines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Múlti iniqui atque ínfideles régno, pauci bénivoli,

inquit Accius. At cui regno? Quod a Tantalo et Pelope proditum iure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus
85 imperantem servire sibi coëgisset? Hunc tu quas conscientiae labes in animo censes habuisse, quae vulnera? Cuius autem vita ipsi potest utilis esse, cum eius vitae ea condicio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis, satis persuasum esse debet nihil esse utile, quod non honestum sit.

22 86 Quamquam id quidem cum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio consule iterum et a senatu nostro iudicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potenti, perfuga ab eo venit in castra Fabrici eique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum, idque eius factum laudatum a senatu est. Atqui, si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus et gravem adversarium imperii sustulisset, sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset,
87 eum non virtute, sed scelere superatum. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis, fuit, vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, armis cum hoste certare an venenis? Si gloriae causa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria; sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi Q. f. sententia, quas civitates L. Sulla pecunia accepta ex senatus consulto liberavisset, ut eae rursus vectigales essent neque iis pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Ei senatus est adsensus, turpe imperio; piratarum enim melior fides quam senatus. At aucta vectigalia, utile

---

3. *benivoli* Stuerenburg (*benev.*), edd.; *benivoli sunt* c; *boni sunt* B H b. — 19. *potenti Nonius, edd.; potente* codd. — 21. *clam* del. Cobet, secl. Bt.

igitur. Quousque audebunt dicere quicquam utile, quod non honestum? Potest autem ulli imperio, quod gloria debet fultum 88 esse et benivolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. Nimis mihi praefracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis, cum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus, eoque magis, quod illa ordinum coniunctio ad salutem rei publicae pertinebat. Male etiam Curio, cum causam Transpadanorum aequam esse dicebat, semper autem addebat: 'Vincat utilitas!' Potius doceret non esse aequam, quia non esset utilis rei publicae, quam, quod utile esse diceret, non esse aequum fateretur.

Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quae- 23 stionum: sitne boni viri in maxima caritate annonae familiam 89 non alere. In utramque partem disputat, sed tamen ad extremum utilitate, ut putat, officium dirigit magis quam humanitate. Quaerit, si in mari iactura facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat an servuli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. 'Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit?' Negat, quia sit iniurium. 'Quid? dominus navis eripietne suum?' 'Minime, non plus quam navigantem in alto eicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum est eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.' 'Quid? si 90 una tabula sit, duo naufragi, eique sapientes, sibine uter*que* rapiat, an alter cedat alteri?' 'Cedat vero, sed ei, cuius magis intersit vel sua vel rei publicae causa vivere.' 'Quid, si haec paria in utroque?' 'Nullum erit certamen, sed quasi sorte aut micando victus alteri cedet alter.' 'Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium, indicetne id magistratibus filius?' 'Nefas id quidem est, quin etiam defendat patrem,

---

8. *quod* L c, edd.; *quo* B H b. — 12. *quod utile esse diceret, non esse aequum* scripsi; *cum utilem* (*utile* b) *esse diceret non esse aequam* B H b L p; *cum non utilem diceret esse aequam* c, Bt.[1] (*diceret esse, aequam*), Bt.[2] (*diceret, esse aequam*); *cum utilem non esse diceret, esse aequam* Facciolati, Ml. — 16. *alere* L c, edd.; *alter* B (sed *ter* erasum), H b. — 17. *dirigit* codd., Bt.; *derigit* Ml. — 21. *potuerit* B H b, edd.; *poterit* L c. — 23. *quam navigantem* J. M. Heusinger, edd.; *quam si navigantem* codd. (*navigante* b). — 24. *est* L c, Nonius, edd.; *sit* B H b. — 26. *sibine uterque* Victorius, edd.; *sibi neuter* codd.

si arguatur.' 'Non igitur patria praestat omnibus officiis?'
'Immo vero, sed ipsi patriae conducit pios habere cives in
parentes.' 'Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere
conabitur pater, silebitne filius?' 'Immo vero obsecrabit patrem,
ne id faciat; si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam, ad
extremum, si ad perniciem patriae res spectabit, patriae sa-
91 lutem anteponet saluti patris.' Quaerit etiam, si sapiens adul-
terinos nummos acceperit imprudens pro bonis, cum id re-
scierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes
ait, Antipater negat, cui potius adsentior. Qui vinum fugiens
vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse putat Diogenes,
Antipater viri boni existimat. Haec sunt quasi controversa
iura Stoicorum. In mancipio vendendo dicendane vitia, non
ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili, sed
haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum? Alteri
92 dicenda videntur, alteri non videntur. 'Si quis aurum vendens
orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus aurum
illud esse an emat denario, quod sit mille denarium?' Per-
spicuum est iam, et quid mihi videatur, et quae sit inter eos
philosophos, quos nominavi, controversia.

24 Pacta et promissa semperne servanda sint, QUAE NEC VI
NEC DOLO MALO, ut praetores solent, FACTA SINT. Si quis me-
dicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem pepigeritque,
si eo medicamento sanus factus esset, ne illo medicamento
umquam postea uteretur, si eo medicamento sanus factus sit
et annis aliquot post inciderit in eundem morbum nec ab eo,
quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid fa-
ciendum sit. Cum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei
93 quicquam fiat iniuriae, vitae et saluti consulendum. Quid? si
qui sapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, cum
ei testamento sestertium milies relinquatur, ut, ante quam
hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se fac-
turum promiserit, quod aliter heredem eum scripturus ille
non esset, faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem
et id arbitror fuisse gravitatis; quoniam promisit, si saltare
in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate
nihil ceperit, quam si ceperit, nisi forte eam pecuniam in rei

---

9. *si cui* c, Nonius, edd.; *sicut* B H b. — 10. *vinum* c, Nonius, edd.; *venenum* B H b p. — 27. *iterum eo* cod. „Mead. sec." Pearcii, edd.; *item eo BHb, item tum* (om. *eo*) c. — 34. *Promisisse* codd., Ml.; *promisisset Baiter.*

publicae magnum aliquod tempus contulerit, ut vel saltare, cum patriae consulturus sit, turpe non sit.

Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt 25 94 iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio, ut redeamus ad fabulas, facturum se esse dixit, quidquid optasset. Optavit, ut in currum patris tolleretur; sublatus est. Atque is, ante quam constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat in hoc promissum patris non esse servatum! Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii, cum is patri suspectus esset de noverca; quo optato impetrato Theseus in maximis fuit luctibus. Quid, *quod* Aga- 95 memnon cum devovisset Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, inmolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius? Promissum potius non faciendum quam tam taetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda non numquam, neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens, reddere peccatum sit, officium non reddere. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non credo; facias enim contra rem publicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta; facere promissa, stare conventis, reddere deposita commutata utilitate fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum.

Sed quoniam a quattuor fontibus honestatis primo libro 96 officia duximus, in eisdem versemur, cum docebimus ea, quae videantur esse utilia neque sint, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia, itemque de iustitia, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et praestantia cernitur, altera in conformatione et moderatione continentiae et temperantiae.

Utile videbatur Ulixi, ut quidem poëtae tragici prodi- 26 97 derunt (nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de

---

7. *Atque* codd., Bt.[1], Ml.[2]; *atqui* Fleckeisen, Bt.[2], Ml.[1] — 9. *Quid, quod* — *luctibus* (v. 12) secl. Bt. — 12. *quod* Müller.; om. codd., Bt. — 21. *facias* c, Bt., Ml.[1]; *facies* BHb, Ml.[2] — 30. *virtutis* BH, edd.; *virtutibus* b; *virtuti* c. — 31. *Ac de prudentia* — temperantiae (v. 35) secl. Unger, Bt.

Ulixe nulla suspicio est), sed insimulant eum tragoediae simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium; at utile, ut aliquis fortasse dixerit, regnare et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in cotidianis laboribus et periculis cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abiciendam, quoniam, quae honesta non sit, ne
98 utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulixem, si in illa simulatione perseveravisset, qui, cum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace:

Cuius ípse princeps iúris iurandí fuit,
Quod ómnes scitis, sólus neglexít fidem;
Furere ádsimulare, né coiret, ínstitit.
Quod ní Palamedi pérspicax prudéntia
Istíus percepset málitiosam audáciam,
Fidé sacratae iús perpetuo fálleret.

99 Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas et externa; ad rem factam nostramque veniamus.

M. Atilius Regulus cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, iuratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Karthaginem. Is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit; quae erat talis: manere in patria, esse domui suae cum uxore, cum liberis, quam calamitatem accepisset in bello communem fortunae bellicae iudicantem tenere consularis dignitatis gradum. Quis haec negat esse utilia? quem censes? Magnitudo animi
27
100 et fortitudo negat; num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere, nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit, mandata exposuit, sententiam ne diceret, recusavit; quam diu iure iurando ho-

---

3. *ut aliquis fortasse dixerit* secl. Heumann, Bt. — 13. *adsimulare* c (*ass.*), edd.; *adsimilavit* B, *adsimulauit* H, *assimulauit* b. — 15. *percepset* Bt., Ml.[1]; *perspexet* Ml.[2]; *percepisset* codd. („in B tamen littera *i* erasa videtur" Bt.) — 16. *sacratae* edd.; *sacrata* BHb, *sacratum* c. — 27. *domui* BHb, edd.; *domi* Lc. — 30. *negat* BHb, edd.; *neget* c. — 31. *num* *Lc, edd.; nam BHb.*

stium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam ('o stultum hominem', dixerit quispiam, 'et repugnantem utilitati suae!'), reddi captivos negavit esse utile; illos enim adulescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute. Cuius cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Karthaginem rediit, neque eum caritas patriae retinuit nec suorum. Neque vero tum ignorabat se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci, sed ius iurandum conservandum putabat. Itaque tum, inquam, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, periurus consularis remansisset.

At stulte, qui non modo non censuerit captivos remit- 101
tendos, verum etiam dissuaserit. Quo modo stulte? etiamne, si rei publicae conducebat? potest autem, quod inutile rei publicae sit, id cuiquam civi utile esse? Pervertunt homines 28
ea, quae sunt fundamenta naturae, cum utilitatem ab honestate seiungunt. Omnes enim expetimus utilitatem ad eamque rapimur nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus, utilitatis nomen non tam splendidum quam necessarium ducimus.

'Quid est igitur', dixerit quis, 'in iure iurando? Num 102
iratum timemus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, numquam nec irasci deum nec nocere. Quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem perverteret. An ne turpiter faceret? Primum minima de malis; non igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus. Deinde illud etiam apud Accium:

Fregistí fidem. —
Néque dedi neque do ínfideli cuíquam

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur.'
Addunt etiam, quem ad modum nos dicamus videri quaedam 103

---

9. *inquam* L c; om. B H b, edd. — 32. *non* codd., *num* edd. — 33. *habebat* L c, edd.; *habebit* B H b. — 35. *Fregisti* L c, *fregistine* B H b; *fregistin* edd.

utilia, quae non sint, sic se dicere videri quaedam honesta, quae non sint, 'ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi iuris iurandi causa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit.' Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiamsi antea non videretur. Haec fere contra Regulum. Sed prima videamus.

29 104 'Non fuit Iuppiter metuendus ne iratus noceret, qui neque irasci solet nec nocere.' Haec quidem ratio non magis contra Reguli quam contra omne ius iurandum valet. Sed in iure iurando non qui metus, sed quae vis sit, debet intellegi; est enim ius iurandum adfirmatio religiosa; quod autem adfirmate quasi deo teste promiseris, id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, quae nulla est, sed ad iustitiam et ad fidem pertinet. Nam praeclare Ennius:

Ó Fides alma ápta pinnis ét ius iurandúm Iovis!

Qui ius igitur iurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio 'vicinam Iovis optimi maximi,' ut in Catonis oratione
105 est, maiores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset nisi dolere. Id autem non modo summum malum, sed ne malum quidem esse maxima auctoritate philosophi adfirmant. [Quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum Regulum nolite, quaeso, vituperare. Quem enim locupletiorem quaerimus quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt: 'minima de malis,' id est ut turpiter potius quam calamitose. An est ullum maius malum turpitudine? Quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et foeditas turpi-
106 ficati animi debet videri! Itaque nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit, qui autem remissius, ii tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem:

Néque dedi neque do ínfideli cuíquam

idcirco recte a poëta, quia, cum tractaretur Atreus, personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sument, nullam esse fidem,

---

7. *prima videamus* codd., Bt., Ml.[1]; *prima quaeque videamus* Ml.[2] — *14. et ad* BHb, edd.; *et* (om. *ad*) Lc, Popp. — 22 *non modo* Lpc, edd.; *non modo non* BH, *non modo nos* b. — 30. habet Lc, edd.; *habeat* BHb.

quae infideli data sit, videant, ne quaeratur latebra periurio;
est autem ius etiam bellicum fidesque iuris iurandi saepe cum 107
hoste servanda. Quod enim ita iuratum est, ut mens conciperet
fieri oportere, id servandum est; quod aliter, id si non fe-
cerit, nullum est periurium. Ut, si praedonibus pactum pro
capite pretium non attuleris, nulla fraus sit, ne si iuratus
quidem id non feceris; nam pirata non est ex perduellium
numero definitus, sed communis hostis omnium. Cum hoc nec
fides debet nec ius iurandum esse commune; non enim falsum 108
iurare periurare est, sed, quod EX ANIMI TUI SENTENTIA iuraris,
sicut verbis concipitur more nostro, id non facere periurium
est. Scite enim Euripides:

Iurávi lingua, méntem iniuratám gero.

Regulus vero non debuit condiciones pactionesque bellicas et
hostiles perturbare periurio; cum iusto enim et legitimo hoste
res gerebatur, adversus quem et totum ius fetiale et multa
sunt iura communia. Quod ni ita esset, numquam claros viros
senatus vinctos hostibus dedidisset. At vero T. Veturius et Sp. **30** 109
Postumius cum iterum consules essent, quia, cum male pug-
natum apud Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis
pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt iis; iniussu enim
populi senatusque fecerant. Eodemque tempore Ti. Numicius,
Q. Maelius, qui tum tribuni pl. erant, quod eorum auctoritate
pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur;
atque huius deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor
et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus, qui,
ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fe-
cerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius, Sex.
Atilius ex senatus consulto ferebant; qua accepta est hostibus
deditus. Honestius hic quam Q. Pompeius, quo, cum in eadem
causa esset, deprecante accepta lex non est. Hic ea, quae
videbatur utilitas, plus valuit quam honestas, apud superiores
utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est.

'At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim.' 110
Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. 'Cur igitur ad se-
natum proficiscebatur, cum praesertim de captivis dissuasurus
esset?' Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim
suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium se-

---

2 sq. *est autem* — *servanda* secl. Unger, Bt.^{2}, Ml.^{1} — 6. *sit* edd.; *est* codd. — 8. *definitus* secl. Gruter, Bt.^{2} — 12. *Scite* L c, edd.; *Scit* BHb. — 18. *vinctos* L c, edd.; *victos* B H b.

natus; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent; ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum, immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum, nec, quia utile, honestum, sed, quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestantius.

31 Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione
111 dignum, quod captivos retinendos censuit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur, illis quidem temporibus aliter facere non potuit; itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astringendam fidem iure iurando maiores artius esse voluerunt. Id indicant leges in duodecim tabulis, indicant sacratae, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides, indicant notiones animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius quam de
112 iure iurando iudicabant. L. Manlio A. f., cum dictator fuisset, M. Pomponius tr. pl. diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset; criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset et ruri habitare iussisset. Quod cum audivisset adulescens filius, negotium exhiberi patri, accurrisse Romam et cum primo luci Pomponi domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum, qui illum iratum adlaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo remotisque arbitris ad se adulescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit iuravitque se illum statim interfecturum, nisi ius iurandum sibi dedisset se patrem missum esse facturum. Iuravit hoc terrore coactus Pomponius; rem ad populum detulit, docuit, cur sibi causa desistere necesse esset, Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis ius iurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto cognomen invenit, cuius tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati, magnus vir in primis et, qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium.

---

20. *tr. pl.* codd., Ml.; *tribunus pl.* Bt. — 25. *primo luci* ex Nonio conclusum, *Ml.*; *primo lucis* c; *prima luce* BHb, Bt. — 29. *ingressus* BHb, edd.. *congressus* p c. — 34. *Atque hic — in filium* (v. 38) Ernestio auctore secl. Bt.;

Sed, ut laudandus Regulus in conservando iure iurando, 32 113
sic decem illi, quos post Cannensem pugnam iuratos ad senatum misit Hannibal se in castra redituros ea, quorum erant potiti Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. Nam Polybius, bonus auctor in primis, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse dicit re a senatu non impetrata; unum ex decem, qui paulo post, quam erat egressus e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse. Reditu enim in castra liberatum se esse iure iurando interpretabatur. Non recte; fraus enim astringit, non dissolvit periurium. Fuit igitur stulta calliditas perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Hannibalem duceretur. Sed illud maximum: Octo 114
hominum milia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paulo et a Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, cum id parva pecunia fieri posset, ut esset insitum militibus nostris aut vincere aut emori. Qua quidem re audita fractum animum Hannibalis scribit idem, quod senatus populusque Romanus rebus adflictis tam excelso animo fuisset. Sic honestatis comparatione ea, quae videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Graece scripsit historiam, 115
plures ait fuisse, qui in castra revertissent eadem fraude, ut iure iurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos. Sit iam huius loci finis. Perspicuum est enim ea, quae timido animo, humili, demisso fractoque fiant, quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis quod ipsi opus esse videretur, non quod rei publicae, censuisset aut domi remanere voluisset, non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

Restat quarta pars, quae decore, moderatione, modestia, 33 116
continentia, temperantia continetur. Potest igitur quicquam

---

3. *misit Hannibal se* c, edd.; om. B, H (hic cum lacuna quattuordecim vel quindecim litterarum), b; *missos* p. — 4. *potiti* c, edd.; *titi* Bb; om. (cum lacuna septem vel octo litterarum) H. — 7 sq. *novem revertisse — quam erat* c, Bt.[1], Ml.; om. BHb, Bt.[2], qui pro his verbis cum Ungero edidit: *unum qui.* — 11. *astringit* pc, Ml.; *distringit* BHb, Bt. — 14. *sed illud — vincuntur* (v. 23) secl. J. M. Heusinger, Bt. — 16. *periculo mortis diffugissent* BHb, Bt., Ml.[1]; *periculum m. defugissent* c, Ml.[2]; *periculum m. effugissent* p. — 17. *a Varrone* c, edd.; *abarsone* BHb. — 23. *Acilius* c, Bt.; *facilius* BHb; C. *Acilius* Heine, Ml. — 30. foeda, turpia c, edd.;

utile esse, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati omne bonum in voluptate posuerunt virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctorque sententiae. Cum his 'viris equisque', ut dicitur; si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertan-
117 dum est. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata corporis firma constitutione eiusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur, certe haec utilitas, et quidem summa (sic enim censent), cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiae locus dabitur? An ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus servientis voluptati! Quod autem munus prudentiae? An legere intellegenter voluptates? Fac nihil isto esse iucundius, quid cogitari potest turpius? Iam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quae est dolorum laborumque contemptio? Quamvis enim multis locis dicat Epicurus, sicuti dicit, satis fortiter de dolore, tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore. Et, si illum audiam, de continentia et temperantia dicit ille quidem multa multis locis, sed aqua haeret, ut aiunt. Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consectatrices
118 voluptatis. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem neglegendae mortis, perpetiendi doloris. Etiam temperantiam inducunt non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt; dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Iustitia vacillat vel iacet potius omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in

---

foeda et turpia BHb. — 2 sqq. *At qui — voluptatis* (*quibus — sententiae*), *cum his* Ml.[2] — 4. *laudandam* b c, Ml.; *claudandam* H, *claudandam* corr. in *claudendam* B; *conlaudandam* (*c̄laudandam*) Bt. — 6. *viris* p c, edd.; *veris* BHb. — 16. *dicat* codd., Ml.; *iudicat* Lambinus, Bt. — 18. *sicuti dicit* L c, edd.; *sicut id dicit* B H b. — 21. *dolore. Et* Mueller[2]; *dolore: ut* codd., Bt.; *dolore. Ut* Ml.[1] — 33. '*detractione finiri* L p c, edd. (*finiri August*); *detractionem fieri* BH, *detrectatione fieri* b.

societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse 119
docuimus, quae honestati esset contraria, sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphontem et Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem tamquam cum homine pecudem copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum et malorum, qui simplex esse debet, ex dissimillimis rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus; nunc ad propositum. Quem ad 120
modum igitur, si quando ea, quae videtur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse non nihil, utilitatis certe nihil habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia 121
magnum, sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam hi tibi tres libri inter Cratippi commentarios tamquam hospites erunt recipiendi. Sed ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset), aliquando me quoque audires, sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues his temporis quantum poteris, poteris autem, quantum voles. Cum vero intellexero te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, ut spero, et, dum aberis, absens loquar.
33 Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorem, si talibus monitis praeceptisque laetabere.

---

7. *Calliphontem* Bt., Ml.[1]; *Calliphonem* codd., Ml.[2] — 26. *his* BHb, L (*h* altera manu in rasura), *hijs* c; *iis* edd. — 31. *monitis* Lambinus, edd.; *monumentis* B H b L, *monimentis* c.

INDEX NOMINUM.